

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

**MÖVZU: №4/1 «AZƏRBAYCAN XİLAFƏTİN HAKİMİYYƏTİ
DÖVRÜNDƏ»**

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis baş leytenantı

Rəşad Qasimov

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis kapitanı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2016-cı il

**MÖVZU № 4: «AZƏRBAYCAN XİLAFƏTİN HAKİMİYYƏTİ
DÖVRÜNDƏ»**

PLAN

GİRİŞ

- 1. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi. Cavanşirin yadellilərə qarşı mübarizəsi.**
- 2. Ərəb işğalı dövründə inzibati-idarə sistemi və vergi siyasəti.**
- 3. Ərəb işğalına qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi**

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh. 130-155
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh.236-271
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 1998, 2007. II cild. səh. 170-252
5. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1990
6. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı,1989,2007
7. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı,2005. səh.69-95
8. Nəfisi Səid. Babək. Bakı, 1990.
9. Məhəmməd Həsən Baharlı. Azərbaycan. Bakı, 1993.
10. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993
11. Əliyev R. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə. Bakı, 1980

GİRİŞ

VII əsrin 30-cu illərində Yaxın və Orta Şərqi siyasi həyatında baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri Ərəbistan yarımadasında yeni dinin – İslamın və ilk islam dövləti olan Xilafətin bərqərar olması ilə səciyyələnir. Tez bir zamanda dağınıq ərəb tayfalarını birləşdirən müsəlmanlar qonşu dövlətlər – Bizans və İran üzərinə hücumu keçdilər. Bizans bir sıra ərazilərini itirsə də varlığını qoruyub saxlaya bildi, Sasani İranı isə ərəblərin zərbələri altında dağıldı. Sasani dövlətini süquta uğratdırdan sonra, ərəblər bu dövlətin nüfuzu altında olmuş əraziləri ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başladılar. Beləliklə, Azərbaycan da ərəb ekspansiyasının obyektinə çevrildi.

VII əsrin 40-cı illərində xilafət ordularının Qafqaza hücumu ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət mürəkkəb idi. Bizans imperiyası ilə Sasanilər imperiyası arasında baş verən aramsız müharibələr VII əsrin 30-cu illərində davam etdi. Sasani-Bizans müharibələrinin əsasən Azərbaycan ərazisində aparılması Azərbaycanın təsərrüfat həyatına ağır zərbə endirir və məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidirdi. Müharibələrin gedişində bağlanan sülh müqavilələri etibarlı və sabit olmurdu.

Beləliklə, ərəblərin Azərbaycana hücumu ərəfəsində ölkənin ağır siyasi-iqtisadi vəziyyəti, vahid müstəqil dövlətin olmaması düşməne qarşı mütəşəkkil mübarizə aparmağa imkan vermədi.

Raşidi xəlifələri və Əməvilər dövrünün xüsusiyyəti vergilərin Sasani dövrünə nisbətən bir neçə dəfə az olmasında idi. Lakin 725-ci ildə Azərbaycanda və Aranda əhali, torpaq, mal-qara və hər cür əmlak yenidən siyahıya alındıqdan sonra vergilərin miqdarı bir neçə dəfə artırıldı, əvvəllər alınmayan vergilər də bərpa olundu. Əməvilərin vergi siyasəti təkcə yoxsulları deyil, Aranın bir çox əyan və varlı adamlarını da dilənçi kökünə saldı və bir çox fəlakətlərə səbəb oldu. Xalqımız ağır zülməndən inləyirdi və dözülməz fəlakətlərdən xilas yolu da görünmürdü.

Beləliklə, VIII əsrin 40-cı illərinin sonundan başlayaraq, Azərbaycanda ərəblərə qarşı üsyanlar başlayır. Bu üsyanların ən əhəmiyyətliilərindən biri olan xürrəmilər hərəkatının, onun mahiyyətinin öyrənilməsi isə bizim üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu Babəkin başçılığı altında Xilafətə qarşı aparılmış 22 illik milli-azadlıq müharibəsinin gedişinin və tarixi əhəmiyyətinin öyrənilməsi mövzumuzun ən aktual problemlərindən biridir.

Həmçinin VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın Xilafət kimi vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin tərkibinə daxil edilməsinin ölkənin mədəni, iqtisadi və siyasi həyatına təsirinin araşdırılması məsələsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Artıq bu dövrdə daha da təkmilləşərək yeni məzmun kəsb edən Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi Azərbaycanın sonrakı mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində mühüm bir addımdır.

Sual 1. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi. Cavanşirin yadellilərə qarşı mübarizəsi.

Ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Girdiman vilayətinin sahibləri olan feodal Mihranilər nəslə üstünlük əldə etdi. Moisey Kalankatlının təqdim etdiyi məlumatlara görə, VI əsrin sonlarında, saray çevrilişində iştirak edən Mihranilər nəslinin başçısı Mihr, Sasani hökmdarı Xosrov II Pərvizin (591-628) qəzəbindən xilas olmaq məqsədilə, 30 min qohum əqrəbası ilə Xosrovun düşmənləri olan xəzərlərə sığınmaq üçün İrandan baş götürüb qaçmışdı. Vəziyyətin gedişindən narahat olan Xosrov onu qabaqlayaraq, ardınca məktub göndərmiş, istədiyi yeri məskən seçməsinə icazə vermişdi. Şahın məktubunu Uti əyalətinin Girdiman vilayətində alan Mihr elə buradaca qalmaq qərarlaşdırmışdı. Girdimanı öz nəslə mülkü edən Mihr və onun xələfləri yerli feodalları müxtəlif yollarla aradan götürməklə, Aranşahilər nəslinin demək olar axırına çıxmış, öz qohumluq əlaqələrindən istifadə edərək, nəhayət, bütün Albaniyaya sahib ola bildilər.

Moisey Kalankatlı alban Mihranilər nəslinin şəcərə cədvəlini belə təqdim edir: Mihr, Armael, Vard (I), Qoçaq Vardan, Vard (II), Varazman (I), Varaz Qriqor, Varaz Firuz, Cavanşir, Yezid Xosrov, Varazman (II).

Mihranilərin Albaniyaya gəlişi siyasi vəziyyətdən irəli gəlmişdi. Onlar özlərinin farslığını təqribən iki nəsil saxlamış, bundan sonra xristianlığı qəbul etmiş, yerli alban əyanlarına qohum olmuş, nəhayət, alban mədəniyyətini və dilini qəbul edərək albanlaşmışdılar.

Akademik V.V.Bartoldun rəyincə, Mihranilərin simasında, Albaniyada "yenidən albanların milli, lakin fars mənşəli sülaləsi bərpa olundu". Sasanilərin istəyinə rəğmən bu sülalə inadla albanpərəst siyasət - Albaniyanın müstəqilliyi siyasətini yürüdü.

Mihranilər Albaniyada 603-cü ilə yaxın qərarlaşalar da, bütün ölkənin tamhüquqlu hakimi, Albaniyanın "ilk böyük knyazları" kimi yalnız 630-cu ildən fəaliyyət göstərməyə başladılar.

591-ci ildə İranla Bizans arasında 20 ildən bəri davam edən müharibə başa çatdı. Həmin ilin müqaviləsinə görə, Ermənistan növbəti parçalanmaya məruz qalsa da, Albaniya belə aqibətdən yaxa qurtara bildi. Lakin ölkəni İran mərzbanları idarə etməkdə idi, 603-629-cu illərdə iki imperiya arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başlayanda, Albaniya da bu müharibəyə cəlb olundu.

603-604-cü illərdə İran-Bizans müharibələrindən istifadə edən Albaniya əhalisi Sasani hökmdarlığına qarşı ayağa qalxsa da, bu üsyan II Xosrov tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Alban əyanlarının bir çoxu məhv edildi, yalnız II Xosrovun arvadı Şirinin köməyi ilə alban katolikosu Viro sağ qaldı. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, "çox cidd-cəhdədən sonra hökmdar, [Vironun] həyatını (Şirinə) bağışladı". Lakin II Xosrov belə bir şərt qoydu: Viro ömrünün sonunadək "öz ölkəsinə qayıtmayacaq, nəzarət altında sarayda qalacaqdı".

Bununla yanaşı, II Xosrov onun katolikos rütbəsini saxladı, patriarlıqdan gələn gəlirlərdən məhrum etmədi.

Əsirlikdə olarkən Viro Mihranilər sülaləsindən olan alban knyazlarına II Xosrov tərəfindən "Girdiman hakimi və Albaniyanın işxanı" titulunun verilməsinə nail oldu. Bu haqq Varaz Qriqor zamanı, o, bütün Albaniyanın ilk knyazı olduqda əldə edilmişdi. II Xosrovun Viroya olan xoş münasibəti bu İran hökmdarının özünü, ümumiyyətlə, xristianlarla əhatə etməsindən irəli gəlirdi. Onun arvadlarından biri Bizans şahzadəsi Mariya (Məryəm), digəri isə sonralar bir çox əsərlərin qəhrəmanı olan, Nizami Gəncəvinin türk qızı kimi - təqdim etdiyi Şirin idi. Lakin özünün xristian əhatəsinə baxmayaraq, II Xosrov Cənubi Qafqaz ölkələrini Bizansdan ayırmaq siyasətini güdən Sasanilərin ardıcıl davamçısı idi. Bu məqsədlə 612-613-cü illərdə onun təşəbbüsü ilə imperiyaya tabe xristianların məşhur İran məclisi çağırılır və burada Bizans diofizitliyi müqabilində monofizitlik rəsmi tanınmış xristian etiqadı elan edilir.

İran-Bizans müharibələri dövründə İranın beynəlxalq siyasi meydanda qazandığı ilkin müvəffəqiyyətlər 623-624-cü illərdə imperator İraklinin Kiçik Asiya və Cənubi Qafqazda əldə etdiyi uğurlarla heçə endirilir. O, Kolxida və İberiyadan keçərək, dolama yolla İrana yürüş edir. 624-628-ci illərdə İberiya kimi Albaniya da İran-Bizans müharibələrinin döyüş meydanına çevrilir.

Albaniyaya sahib olmaq istəyən hər iki rəqib imperiya burada yalnız siyasi deyil, iqtisadi məqsədlər də güdüdü. 624-cü ildə Dvini tutduqdan sonra Bizans ordusu Adurbadaqan ərazisinə daxil oldu, Naxçıvanı da ələ keçirib, Arazı adladı. Bundan sonra Cənubi Azərbaycanın paytaxtı Qanzak şəhəri işğal edildi. Moisey Kalankatının məlumatına görə, İrakli Albaniya, İberiya və Ermənistan hakimlərinə aşağıdakı tələblə müraciət etdi: onlar "onun pişvazına çıxmalı, bütün qış boyu öz qoşunları ilə onun qulluğunda durmalı idilər; əks təqdirdə, o, onlarla bütpərəstlərlə edilən kimi rəftar edəcək, onun qoşunları isə qalaları fəth edəcək, onların ölkələrini viran qoyacaq".

İran şahənşahı II Xosrovun əmri ilə Albaniyanın knyazları ölkənin paytaxtı olan Bərdəni tərk edərək, qalalarda möhkəmləndilər. Albaniya ərazisinə daxil olan Bizans qoşunu "keçdiyi gözəl bağ və düzləri dağıdıb, viran qoydu", Uti əyalətində, Dyutakan kəndi yaxınlığında düşərgə saldı. Lakin İraklinin bu yürüşü müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Yenidən qüvvə toplamağa nail olmuş iranlılar Bizans qoşununa hücum edib, onu ölkədən çıxartdılar. Bizanslıların "ələ keçirdikləri şəhərləri geri qaytardılar".

625-ci ildə İrakli xəzərləri köməyə çağırırdı. Mənbədəki məlumata görə, "Xosrovun hakimiyyətinin 36-cı ilində" İrakli "Çola qapılarını açmaq, müxtəlif barbar xalqlarını dəvət etmək və onlarla birgə məğrur Xosrovu qovmaq" qərarına gəldi. Bu məqsədlə o, öz elçisi Andreyi böyük vədlərlə xəzərlərin yanına göndərdi.

İranlılar isə, öz növbəsində, Balkanlarda hökmranlıq edən avarlarla ittifaq bağlayıb, onların diqqətini Konstantinopola cəlb etməyə nail oldular.

626-cı ildə xəzərlər Albaniyaya hücum etdilər. Moisey Kalankatlı yazırdı: "Xosrovun hakimiyyətinin 37-ci ilində şimalın hökmdarı vəd etdiyi döyüşkən ordunu Şatın başçılığı ilə [Albaniyaya] göndərir. [Şat] Albaniyanın bütün hüduklarına, Adurbadaqanın bir sıra yerinə yürüşlər edib, çoxlu xristianı və hətta bütperəsti qılıncdan keçirir. Əsir alınmışların sayını kim bilə və saya bilərdi?" Əsərinin başqa bir yerində yenə də həmin hadisəyə qayıdan alban müəllifi yazırdı: "Xəzərlər İraklinin əmri ilə saysız-hesabsız qoşunla bizim ölkəmizə yürüşlər edirdi". Bu, xəzərlərin Albaniyaya ilk geniş hücumu idi.

628-ci ildə, "Xosrovun hakimiyyətinin 38-ci ilində - onun öldürüldüyü ildə" xəzərlər ölkəyə yenidən yürüş etdilər. İlk zərbəni Dərbəndə (Çolaya), sonrakını isə Bərdəyə endirdilər. "Alban tarixi"ndə yazılıb: "Bu dəhşətli xəbər Albaniyaya çatdıqda, Xosrovun ölkəni idarə etmək üçün göndərdiyi Qayşah adlı birisi bizim ölkəmizi və əzəmətli paytaxtımız Bərdəni möhkəmlətmək istədi. O, ətraf vilayətlərin sakinlərini [şəhərə] yığdı, ölkəmizin əyanları və şəhərlərin əhalisi ilə razılaşmadan əldə etdiyi qüvvə ilə xəzərlərdən müdafiə olunmaq istədi. Lakin o, əzəmətli Çola şəhəri müdafiəçilərinin və heyrətamiz divarları qoruyan əsgərlərin başına gələnləri görmüşdü... Hamımızı gözləyən ümumdünya fəlakəti yaxınlaşanda, təlatümlü dənizin dalğalan əvvəlcə onu (yeni Çolanı) vurub yerlə yeksan etdi".

Paytaxt əyanları Arsaxın əlçatmaz dağlarında gizləndilər. Bu, artıq xəzərlərin ikinci böyük hücumu idi. Albaniya ərazisini ələ keçirdikdən sonra onlar Tiflisə doğru hərəkət etdilər və Bizans imperatoru İraklinin ordusu ilə birgə şəhəri mühasirəyə aldılar.

628-ci ilin yazında İraklinin məsləhəti ilə Tiflisi mühasirə edən qoşunlar geri çəkildilər; İrakli xəzərlərin başçısına dedi: "Gələn il yetişəndə, isti aylar qurtaran kimi, dərhal buraya qayıt... Mən isə bu vaxt İran hökmdarı ilə vuruşmağa ara verməyəcək, ölkələri və onun təbəələrini təhlükəyə məruz qoyacağam".

Tiflisin ikinci mühasirəsindən sonra, görünür, 628-ci ilin sonunda şəhər işğal edilir. Bundan sonra Bizans Cənubi Qafqaz ölkələrini özünə tabe edir.

Gürcü mənbələrinə görə, İrakli Mtsxeta, Ucarma şəhərlərində, eləcə də başqa yerlərdə, nəinki atəşpərəstlərin, həmçinin monofizilərin də təqib edilməsi siyasətini aparırdı. 628-ci ildə Albaniyanın Girdiman - "Varaz Qriqorun mülkü olan Qardabani vilayətinə gələn İraklinin əmri ilə Varaz Qriqorun özü və onun təbəələri, eləcə də "Metskevank sahibi", Lal adlı yerdə diofizitliyi qəbul etdilər. Bu hadisə, görünür, Tiflisin I və II mühasirələri arasındakı dövrdə baş vermişdi.

İraklinin 623-628-ci illərdə etdiyi müvəffəqiyyətli yürüşlər İran üzərində qələbəni təmin etməklə yanaşı, Bizansa onun bidətçi şərq əyalətlərini qaytarmış oldu. İrakli Bizans imperiyasında, eləcə də ona tabe Qafqaz ölkələrində xalkidonçuluğu (diofizitliyi) bərpa etməklə kilsə birliyinə nail olmaq qərarına gəldi.

Albaniyanı hələ də İran mərzbanlarının idarə etdiyi bu dövrdə Girdiman hakimi Varaz Qriqor özünü İraklinin vassalı elan etdi. Yeni süzereni və onun dini olan diofizitliyi qəbul etməklə bu knyaz bütün Albaniyanın tam səlahiyyətli

hakiminə çevrilirdi. Lakin beynəlxalq meydanda baş verən dəyişikliklər, görünür, İraklinin Varaz Qriqora verdiyi hüquq və səlahiyyətləri alban hökmdarının həyata keçirməsinə mane olmuşdu. Belə ki, bu vaxt İran şahı II Xosrov öldürülür, taxta 628/29-cu ildə İrakli ilə sülh bağlayaraq, II Xosrovun tutduğu torpaqları Bizansa qaytaran II Qubad çıxır. Albaniya yenidən İranın təsiri dairəsində qalır. Bununla belə ölkənin faktiki sahibləri - xəzərlər olurlar. 629-cu ildə Albaniyaya hücum edən xəzərlərin başçısı Şat, ölkədə oturan İran mərzbanına, eləcə də 628-ci ildə siyasi dustaqlıqdan azad edilmiş katolikos Viroya elçi göndərərək, Albaniyanın ona tabe olmasını tələb edir. Bu dəfə söhbət artıq siyasi asılılıqdan gedirdi. Lakin Albaniya müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi. Şatın tələbini qəbul etməyən mərzban İrana qaçır. Katolikos Vironun başçılığı ilə alban əyanları xəzərlərin ali hakimiyyətini qəbul edirlər. Albaniya, yerli tarixçinin ifadəsinə görə, xəzər xaqanının "əbədi mülkü" olur. Beləliklə, "İran şahənşahı Qubadın oğlu Ərdəşirin hakimiyyətinin ikinci ilində", yəni 629-630-cu ildə xəzərlər Albaniyanı işğal edirlər. Aramsız hücumlar, eləcə də xəzər aqalığı ölkəni var-yoxdan çıxarır. Burada hökm sürən aclıq və xəstəlik yerli əhalinin çox hissəsinin, o cümlədən Albaniya katolikosu Vironun məhvinə səbəb olur (630-cu ildə).

Ölkənin faktik sahibinə çevrilən xəzərlər alban feodallarından, əvvəllər Sasanilərin xəzinəsinə keçirdikləri dövlət vergilərinin indi onlara verilməsini tələb edirdilər. Albaniyanın, bu dövrdən başlayaraq, həmçinin Xəzər adlandırılan qədim paytaxtı Qəbələdə möhkəmlənmiş xəzərlər, solsa hil Albaniyasını tamamilə ələ keçirə bilmişdilər. Lakin məhz bu dövrdə Albaniyanın hüdudlarından kənarında ölkənin siyasi həyatında həlledici rol oynayan hadisələr baş verdi. Beynəlxalq vəziyyət - İranda taxt-tac üstə gedən çəkişmələr, Bizansda xalkidonçularla monofizitlər arasındakı mübarizə bu ölkələrin diqqətini Şimal sərhədlərindən, uzaq Albaniyada baş verən hadisələrdən yayındırmış oldu.

VII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Xəzər dövlətində Cəbu xaqanın öldürülməsi ilə nəticələnmiş ara münaqişələri xəzərlərin Albaniyadakı aqalığına son qoyub, ölkəni dəhşətli talandan xilas etdi. Beləliklə, tarixin iradəsi ölkəni müstəqillik yoluna çıxardı. Suverenliyin qazanılmasına iki rəqib imperiyanın - Bizansın və İranın öz aralarında apardıqları müharibələrdən yorulması və əldən düşməsi də kömək etdi.

Alban taxt-tacı Mihranilər sülaləsindən olan Varaz Qriqorun əlinə keçdi. Son tədqiqatlar hakimiyyət illəri ənənəvi olaraq 628-636-cı illərdə qəbul edilən bu alban hökmdarının əslində 630-642-ci illərdə hökmranlıq etdiyini, onun 628-ci ildə Bizans hökmdarı İraklinin əlindən diofizitliyi, 630-cu ildə isə katolikos Vironun əlindən monofizitliyi qəbul etdiyini təsdiq edir.

Məhz bu dövrdə Yaxın Şərqdə yeni bir qüvvə - ərəb dövləti meydana çıxır.

Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi. 630-cu ilin sonlarına yaxın, Azərbaycandan uzaqlarda yaşasalar da, az sonra onun xalqlarının müqəddəratında həlledici rol oynayacaq ərəblərin çox hissəsi Məhəmməd peyğəmbərin hakimiyyətini tanıdılar. Çox keçmədən, peyğəmbərin siyasi

istedadını, onun az qala hərəsi bir bütə sitayiş edən pərakəndə ərəb qəbilələrini öz rəhbərliyi altında birləşdirmək qabiliyyətini yüksək qiymətləndirən məkkəlilər də müqaviməti dayandırıb, Məhəmmədə "Allahın yerdəki elçisi, dinin və dövlətin başçısı" kimi iman gətirdilər.

Fəaliyyətinin ilk dövründə yeni dini etiqaadın - islamın qəbulunu hər kəsin öz vicdanına həvalə edən, yalnız inandırma, təlqin yolunu seçən Məhəmməd peyğəmbər, siyasi üstünlüyü də əldə etdikdən sonra bütperəstliyə qarşı qəti mübarizə elan etdi. Bu məsələni araşdıran tədqiqatçılar Məhəmmədin siyasi və diplomatik mərifətini xüsusi qeyd edirlər. Belə ki, bütperəstliyin qatı əleyhdarı olan Məhəmməd qəbilə başçılarında islamı və peyğəmbərin hakimiyyətini yalnız silah gücü ilə deyil, xoşluqla da qəbul etmək imkanı verirdi. Bunun üçün onlara möhlət də ayırmışdı. Yalnız təyin olunmuş vaxt başa çatanda, bütperəstlər isə inadlarından dönməyəndə onlar silah gücünə ram edilir, ayrı-ayrı qəbilələrin müstəqilliyinin rəmzi olan qəbilə bütlləri isə məhv edilirdi.

İslamın bütün ərəblər arasında yaymağın vacib sayılması müsəlman başçıların öz dinləri ilə Ərəbistan hüdudlarından kənara çıxmalarına, Sasanilərin və Bizansın tabeliyində olan İraq və Şam (Suriya) ərəblərinin yaşadıkları ərazilərə qoşun göndərmələrinə səbəb oldu. Beləliklə, 633-cü ilin əvvəllərində, Ərəbistanın Məhəmməd dövründə başlanan birləşdirilməsini davam etdirən ilk "raşidi" ("doğru yol tutmuş") xəlifəsi Əbu Bəkr (632-634) yarımada daxilində yürüşləri tam başa çatdırmamış, islamı bütün ərəblərin arasında yaymaq çağırışı ilə sərkərdələrindən Xalid ibn əl-Validin və İyad ibn Şənm başçılıq etdikləri qoşun dəstələrini Sasanilərin tabeliyində olan İraqa və Bizansın tabeliyində olan Şama göndərdi. Nəticə etibarilə ərəblərə Ərəbistan hüdudları xaricindən ilk zəfər müjdələrini gətirən bu yürüşlər bir çox xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların həyatında az sonra baş verəcək köklü dəyişikliklərin təməlini qoydu. Əvvəllər əsil dini yalnız öz soydaşları arasında yaymaq ideyası ilə çıxış edən ərəblərin fəaliyyət dairəsi yeni coğrafi ərazilər hesabına genişləndi. Ərəb işğalları başladı. Ərəb cəmiyyətində baş verən ictimai-iqtisadi çevriliş bu işğallar üçün zəmin hazırlamış, Yaxın Şərqdə (xüsusilə İran və Bizansda) yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət isə hadisələrin məhz ərəblərin xeyrinə inkişafı üçün təkən vermiş oldu.

633-cü ildə ərəb ordusu İraq tərəfdən Sasani imperiyasının sərhədlərini keçdi. Moisey Kalankatlı bu haqda yazırdı: "İran şahənşahı, əzəmətli Xosrovun ölümündən dörd il keçmiş Azkert (III Yəzdigərd) hakimiyyətə sahib oldu. 12 qəbilənin birləşməsindən gücə gəlmiş Həcəri nəslə səhrada baş vermiş qasırğa kimi dəhşətli və qorxulu həmlə ilə çox sürətlə getdi; Assuriyanı ötürək, tez bir zamanda İran şahənşahına qarşı hücumu keçdi".

Orta əsr ərəb müəlliflərinin (ət-Təbəri, əl-Bəlazuri, əl-Kufi, İbn əl-Əsir və b.) məlumatları ilə təsdiq edilən bu hücumu ərəb sərkərdələri Xalid ibn Valid və Mukanna ibn Haris, eləcə də İyad ibn Şənm başçılıq edirdilər.

Ərəblərin ilkin hücumlarını dəf etməyə cəhd göstərən III Yəzdigərd ona tabe ölkələrin hakimlərindən köməkçi qoşun dəstələri tələb edir. Yerli qaynağın məlumatına görə, belə bir əmr alan Albaniya hökmdarı Varaz Qriqor da öz dörd oğlundan birini - Cavanşiri döyüş meydanına göndərmək qərarına gəlir. Moisey Kalankatlı Cavanşiri böyük məhəbbətlə, şairanə qələmlə təsvir edir: "Varaz Qriqor özünün ikinci oğlu, məğrur, qəddi-qamətli və gözəl Cavanşirə diqqət yetirdi. Zərif saqqal onun üzünü hələ tamamilə örtməmişdi; atasının sevimlisi, silah işlətmədə mahir, qartal kimi zirək, atasının dayağı, hər şeydə müvəffəqiyyət qazanan Cavanşir ona (atasına) dünyəvi həyatda öz ağılı ilə kömək etməyə, böyüklərlə bərabərləşməyə, hökmdarlar yanında olmağa hazırlaşdı". Bu zamandan alban qoşunlarının sparapeti - baş sərkərdəsi olan Cavanşir öz qoşunu ilə birlikdə 634-cü ildən Sasani qoşununun baş komandanı təyin edilmiş, "təkcə öz hərbi şücaəti ilə deyil, şahənşah taxt-tacı uğrunda saray çəkişmələrində fəal iştirakı ilə"də ad çıxarmış Xorasan hakimi Fərruxzad oğlu Rüstəmin rəhbərlik etdiyi İran ordusu tərkibində çıxış etməyə başladı. Yerli mənbənin məlumatına görə, məhz sərkərdə Rüstəm Cavanşiri III Yəzdigərdə təqdim etmişdi. Yenə həmin mənbəyə görə "Ölü suların" (İraqda əl-Bətaix - bataqlıqlar) sahilində, Kadisiyyə yanında baş vermiş (636-cı ildə) vuruşmada alban sərkərdəsi öz şücaəti ilə seçilmişdi. Onun hünər və rəşadəti III Yəzdigərd tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdi, Şahənşah özü ona "bayraq və gur səsləli şeypurlar, iki qızıl cida, həmişə qabağınca aparılan qızıl suyuna salınmış iki qalxan verdi. Onu hamıdan yüksək tutdu, belinə mirvari ilə bəzədilmiş qızıl kəmərlər və qızıl dəstəkli qılınc taxdı, qollarına bilərzik saldı, başına isə gözəl bir tac qoydu. Bundan başqa, ona üstü başdan-başa mirvari ilə işlənmiş qaytanlar da bağışladı, boynuna çoxlu sap mirvari mirvari saldı".

637-ci ildə ərəblər İran şahını onun paytaxtı olan Ktesifonda mühasirəyə aldılar. Cavanşir üç minlik alban qoşununun başında İranlılarla birlikdə altı ay Ktesifonun müdafiəsində durdu. Lakin buna baxmayaraq İran ordusu darmadağın edildi. III Yəzdigərd Dəclə çayı sahilindəki qalalardan birində gizləndi. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Cavanşirin İran ordusu tərəfində ərəblərlə son döyüşü III Yəzdigərdin hakimiyyətinin səkkizinci ilinə (639-640-cı illərə) təsadüf edir. Beləliklə, mübarizənin faydasız, imperiyanın ölümə məhkum olduğunu dərk edən Cavanşir 639-640-cı ildə vətəninə qayıdır.

Bu dövr hadisələrini bizə çatdıran ərəb mənbələrinin bir qismi ərəblərin Azərbaycan ərazisinə (onun cənub hissəsinə) ilk basqınının məhz həmin illərdə, yəni 639-640-cı illərdə baş verdiyini qeyd edir. Bu müəlliflərdən "fütuhət" haqqında xüsusi kitab yazmış IX əsr ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri Azərbaycanın hicri tarixi ilə 18 (639)-ci ildə Huzayfa ibn əl-Yəmənin başçılığı ilə sülh yolu ilə alındığı barədə məlumat verir. Ərəb yürüşləri istiqamətlərinin mənbələrin müqayisəli təhlili nəticəsində izlənməsi sübut edir ki, Azərbaycanın real fütuhətinin başladığı hicri 22 (643)-ci ildən çox əvvəl, görünür, İyad ibn Şənmın başçılıq etdiyi ərəb ordusunun xəlifə Ömər in əmri ilə 639-cu ilin avqustunda başlamış

Mesopotamiyanın işğalı prosesində Azərbaycan ərazisinə hücum (və bəlkə də hücumlar) olmuşdur. Hücum Urmiya gölünün cənub-qərb, ərəblərin artıq işğal etdikləri erməni əz-Zəvazan vilayəti tərəfdən başlamış və nəticədə qərb sərhədlərinin mərzbanı ilə müqavilə bağlanmışdı. Hadisələrin məhz o zonada baş verməsi müqavilənin mətnindən də görünür; mərzban ərəblərə "800 min dirhəm verməyə boyun olurdu. Əvəzində ərəblər heç kəsi öldürməyəcək, əsir almayacaq, atəşgahları dağıtmayacaq, Balasacanın, Savalanın və Miyan Ruzanın kürdlərini sıxışdırmayacaq, Şiz əhalisinə bayramlarda rəqs etməyə və əvvəllər yerinə yetirdikləri [ayinlərə] əməl etməyə icazə verəcəklər".

Lakin müəyyən hədd çərçivəsində qazanılan belə öteri qələbələr, nəticə etibarilə ərəblər üçün hələ müvəffəqiyyətli hesab edilə bilməzdi, çünki imperiyanın mərkəzində iflasa uğramış Sasani üsuli-idarəsi ucqarlarda, o cümlədən şimalı-cənublu Azərbaycan torpaqlarında İran qoşunları tərəfindən hələ də müdafiə edilirdi. Görünür məhz bu dövrdə, "yeddi il dalbadal ağır döyüşlərdə iştirak edib, on bir dəfə ağır yaralar aldıqdan" sonra, nəhayət vətənə qayıdan Cavanşir hələ atası Varaz Qriqorun sağlığında, Albaniyanın ilk böyük **işxanı** olur. Moisey Kalankatlının yazdığına görə, "İran müharibələrindən şöhrətlə qayıdan Cavanşir hökmdarın sərəncamı ilə Albaniyanın bütün işlərinə rəhbərlik edirdi..." Onun atdığı ilk addımlardan biri İran üsuli-idarəsinə qarşı çıxışı oldu. Bütün Albaniyanı öz hakimiyyətinə tabe etməyə çalışan Cavanşir "qoşununu götürüb, atası ilə birlikdə Bərdə şəhərindən çıxaraq, şimal tərəfə çəkildi". Alban knyazının bu çıxışı İran qoşunlarının ölkəyə hücumuna səbəb oldu. Cavanşir Girdiman və Kambisenaya hərəkət edən İran qoşununa qarşı əks-hücum edərək, onları Albaniyanın bu bölgələrindən çıxartdı. Kambisenada olarkən, o, Iberiya hökmdarı Atrnersehlə (605-641) "sarsılmaz ittifaq" bağladı. Bu hökmdarın, eləcə də köməyə gəlmiş gürcü qoşunlarının yardımı ilə Cavanşir İranlıları Uti vilayətindən də qovub çıxararaq, paytaxt şəhəri Bərdəni azad etdi, əsir düşmüş anasını və qardaşlarını düşmən əlindən qurtardı. Lakin məğlubiyyətlə barışmaq istəməyən iranlılar Adurbadaqandan yeni qüvvələr göndərdilər. Sakasena vilayətində baş verən iki döyüş Cavanşirə yeni qələbələr bəxş etdi. Darmadağın edilmiş iranlılar bu dəfə Sünik knyazının vasitəçiliyi ilə barışıq əldə edə bildilər. Yerli qaynağın məlumatına görə "Cavanşir böyük İran şahlığının tənəzzülü haqqında fikirləşərək və keçmiş şərq şahlarının müstəbid olmalarını yada salaraq öz şəxsiyyətinə xüsusi təmərəq verdi və belə qənaətə gəldi ki, bundan sonra öz hakimiyyətini heç kəsə tabe etməsin".

Lakin çox keçmədən barışıqı pozan İranlılar Albaniyaya yeni qüvvələr göndərsələr də, müttəfiq gürcü qoşunlarının köməyinə arxalanan Cavanşir düşmən hücumunun qarşısını ala bilir.

642-ci ilədək davam edən bu münaqişə ərəblərin Sasani imperiyasının şimal vilayətlərinə hücumu ilə başa çatır.

Ərəblərin Azərbaycana yürüşləri. Mənbələrdəki ziddiyyətli faktlara baxmayaraq, ərəblərin Sasani imperiyasının Xəzərsahili vilayətlərinə, o cümlədən

Azərbaycana real hücumu, yalnız 642-ci ildə baş verən Nihavəndin və Həmədanın fəthindən sonra mümkün oldu. Tədqiqatçıların fikrincə (A.I.Kolesnikov), əhəmiyyətinə və ciddi nəticələrinə görə ərəblər üçün çox qələbələrdən üstün olan Nihavəndin süqutu iranlıların milli şüurlarına ağır zərbə endirdi. Tarixçi ət-Təbərinin dili ilə desək, o gündən iranlıların birliyi pozuldu. Bundan belə hər vilayətin əhalisi düşmənlə yalnız öz vilayəti hüduqlarında döyüşdü. Əl-Bəlazurinin verdiyi məlumata görə, Nihavənd döyüşündən bilavasitə sonra ərəblər Həmədan-Rey yolu üstündə yerləşən, alimlərin fikrincə, o dövrdə hələ şəhər səviyyəsinə yüksəlməyən və adi qalalardan olan Qum və Kaşanı tutdular. Bu qələbələrdən sonra qədim Midiya ərazisində möhkəmlənən ərəblər şimala doğru istiqamət götürdülər.

Ərəblərin Azərbaycana tərəf yollarının üstündəki ilk vilayət Rey idi. Bu şəhəri tutmaq üçün ərəblər Həmədan-Rey vilayətləri ayrıcındakı Dəstəbə sərhəd nahiyəsini işğal etdilər, onun qalalarında isə hərbi qarnizonlar yerləşdirdilər. Məhz bu qarnizonlardakı ərəb əsgərləri Azərbaycana və İranın Xəzəryanı vilayətlərinə ediləcək yürüşlərə hazırlıq görürdülər.

Ərəb işğalının müsibətli nəticələrini yaxşı dərk edən Azərbaycandan, Deyləmdən və Reydən olan qeyri-nizami qoşunlar Dəstəbə yaxınlığındakı Vacrud adlı yerdə toplaşdılar. Burada baş verən qanlı döyüşü ət-Təbəri hər iki tərəf üçün ağır itkilərinə görə Nihavənd və başqa böyük vuruşmalarla müqayisə edir: "Nihavənd vuruşmasına bərabər, ondan geri qalmayan böyük bir döyüş oldu, bu böyük vuruşmada saysız-hesabsız adam qırıldı".

Ərəblərin qalib gəldiyi bu ağır vuruşmada azərbaycanlı döyüşçülərin başında Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad dururdu. Reydən yarımçıq qayıtdıqdan sonra o, seyrəlmiş qoşununu Azərbaycanın Bacarvan, Miməz, Bəzz, Sərab, İiz, Məyanic (Miyənə) və b. şəhərlərindən topladığı əsgərlərin hesabına artırdı.

Nihavənd döyüşündən düz bir il sonra, yəni 643-cü ildə, Reyin işğalı hələ tam başa çatmamış, xəlifə Ömər (634-644) əmri ilə Bukayr ibn Abdullah və Utba ibn Farkadın başçılıq etdikləri qoşun dəstələri Azərbaycan sərhədlərini keçdilər. Ərdəbildən bir qədər aralı, Cərmidan dağı yanında İsfəndiyarın hələ yaxşı möhkəmlənə bilməmiş dəstələri onları qarşıladı. Mənbələrin məlumatına görə, bu, Bukayrın Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla ilk toqquşması idi. Bir neçə gün davam edən qanlı döyüş ərəblərin qələbəsilə başa çatır. Qırılan qırılır, qaçan qaçır, İsfəndiyar özü isə əsir düşür.

Rey yanındakı döyüşlərin ərəblər üçün müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması, xəlifənin Bukayra kömək göndərmək haqqında əvvəlki əmrinin yerinə yetirilməsinə imkan yaradır. Sərkərdə Simak köməyə göndərilir. Çox keçmədən İsfəndiyarın qardaşı Bəhramın başçılığı altında təşkil olunmuş yeni qoşun Utba ibn Farkadın dəstəsinə hücum edir. Ərəblər bu dəfə də qələbə qazanırlar. Bəhram zorla qaçıb canını qurtarır. Hələ də Bukayrın yanında əsirlikdə qalan Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar isə bu hadisədən sonra ərəblərlə sülh

müqaviləsi imzalamalı olur. Bu müqaviləyə görə Azərbaycan əhalisi "imkanları daxilində" can vergisi - cizyə ödəməli idi; "qadınlar və uşaqlar, həmçinin yaşamaq üçün vəsaiti olmayan xroniki xəstələr, dünya malından heç nəyi olmayan zahidlər" bu vergidən azad olunurdular.

Yeni hakimiyyət Azərbaycanın bütün əhalisinə, "onun düzlərində, dağlarında, ucqar və sərhəd yerlərində yaşayanlara, onların əmlakına, dini icmalarına, qanunlarına, qaydalarına aman" verməyi öz üzərinə götürürdü.

Cərmidan yanındakı döyüş bu vaxtadək bir çox döyüşləri zəfərlə başa çatdıran ərəblərin şimala - Albaniyaya, Qafqaza olan yolunu açdı. Xəlifə Ömər in əmri ilə Bukayr, sərkərdə Utba ibn Farkadı xəlifənin Azərbaycandakı **amili** vəzifəsinə təyin edib, özü isə ilk növbədə, ərəblərin Bab əl-Əbvab ("Qapılar qapısı") adlandırdıqları Dərbəndin fəthinə hazırlıq görməyə başladı; çünki ərəblər yaxşı başa düşürdülər ki, şimal sərhədlərini möhkəmləndirmədən, Qafqaz keçidlərini, o cümlədən Dərbəndi öz nəzarətləri altına almadan Azərbaycanı, eləcə də Cənubi Qafqazın başqa vilayətlərini tabe etmək mümkün olmayacaq. Buna görə də xəlifənin əmri ilə Bukayr elə həmin il Dərbənd üzərinə hücumla keçdi.

Şimal yürüşünün çətinliklərini əvvəlcədən gören xəlifə Ömər sərkərdələrindən Suraka ibn Əmri, Huzayfa ibn Asid əl-Qaffarini, Həbib ibn Məsləməni, habelə Əbd ər-Rəhman və Salman ibn Rəbiə əl-Bəhili qardaşlarını qoşunları ilə birgə Bukayrın köməyinə göndərdi. Dəstələr Dərbənd divarı yanında Bukayra çatdılar. Xəlifənin əmrilə birləşmiş qoşunların komandanı təyin edilən Suraka, Əbd ər-Rəhman ibn Rəbiə əl-Bəhilinin dəstəsini əsas qüvvənin qabağında, Huzayfa və Bukayrın qoşunlarını sağ və sol cinahlarda yerləşdirdi; son zərbəni isə Salmanın dəstəsi endirməli idi. Bu zaman Dərbəndin hakimi və Sasanilərin şimal sərhədlərinin mərzbanı məşhur və qədim nəslə mənsub olan Şəhriyar (və ya Şəhribərəz) idi. Azərbaycanın cənub torpaqlarının fəthi xəbəri, şübhəsiz, ona da çatmışdı. Ərəblərin ön dəstəsinin hücumu başlanan kimi, mənasız qırğının qarşısını almağa çalışan Şəhriyar bu dəstənin başçısı Əbd ər-Rəhmanla danışıqlar aparmaq üçün icazə istədi; sərkərdə Suraka ilə görüşdən sonra isə özünün ərəblərə tabe olduğunu bildirdi, amma "quduz düşməne və əsli olmayan qaba xalqlara qarşı" durmuş dərbəndlilərin can vergisindən azad olunmasını xahiş etdi. Nəhayət, tərəflər, xəlifənin də təsdiq etdiyi bu imtiyazın dərbəndlilərə verilməsinə razılaşdılar: əli silah tutub, keçidin müdafiəsində duran və öz əvvəlki dini etiqadlarını saxlayan yerlilər ərəb əsgəri xidmətində olduqları ilin cizyəsindən azad edilirdilər.

Dərbəndin alınması ilə şimal tərəfdən təhlükəsizliyi müvəqqəti də olsa təmin etmiş Suraka ibn Əmr yeni torpaqlar ələ keçirmək məqsədilə xəlifə ilə razılaşmadan, Bukayrı Muğan, Həbib ibn Məsləməni Tiflis, Huzayfanı Alan ölkəsi, Salman ibn Rəbiəni isə ərəblərin Arran adlandırdıqları Albaniya üzərinə göndərir. Surakanın bu özbaşına hərəkəti xəlifə Ömər in narazı salır. Çünki, onun fikrincə, Suraka işğal etmək istədiyi yerlərin nə geniş ərazisini, nə də saysız qoşununu

nəzərə almamışdı. Doğrudan da, göndərilən sərkərdələrdən yalnız Bukayr tapşırığı yerinə yetirir. Muğan fəth olunur. Qalan yerlərdə isə güclü müqavimətlə rastlaşan ərəblər yalnız əldə edə bildikləri qənimətlə kifayətlənməli olurlar. Muğan əhalisi ilə, görünür, artıq 644-cü ildə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə "gərək hər həddi-büluğa çatan bir dinar və ya onun dəyərində cizyə ödəsin, müsəlmana qarşı səmimi olsun, ona [azanda] yolunu göstərsin, bir gün-bir gecə [evində] saxlasın... Ancaq əgər onlar üz döndərüb əhdi pozsalar, axırıncı fitnəkaradək hamını təslim etməsələr, onlara aman olmayacaq".

Bu yürüş zamanı ərəblər xəlifə Ömər in əmrilə Dərbənddən şimalda olan Xəzər torpaqlarını da tutmağa cəhd göstərdilər. Növbəti hücumu, həmin il vəfat etmiş Surakanı Dərbənd sərhəd xəttinin rəisi vəzifəsində əvəz edən Əbd ər-Rəhman əl-Bəhili başçılıq edirdi. Ərəb atlılarının ilk hücumu uğurlu oldu: xəzərlərin əl-Beyda şəhəri tutuldu. O dövrün tarixçilərinin fikrincə bu qələbədə ərəblərin qeyri-adiliyi, hətta ölməzliyi haqqında xəzərlər arasında yayılmış əfsanənin də rolu az deyildi. Lakin çox keçmədən bu əfsanə alt-üst oldu. Xəlifə Osmanın hakimiyyətinin (644-656) ilk ilində də xəzərlərə qarşı basqınları davam etdirən ərəblər növbəti hücumlardan birində darmadağın edildilər. Əbd ər-Rəhman özü öldürüldü, qoşun geri çəkildi. Ərəblərin Azərbaycana birinci yürüşü başa çatdı.

Beləliklə, 643-644-cü illərdə, xəlifə Ömər in dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədək Xəzər sahili torpaqlarını tuta bildilər. Lakin bu işğalın özülü hələ möhkəm deyildi. Hətta 644-645-ci illərdə, xəlifə Ömər in ölümündən sonra mərkəzdə baş verən siyasi qeyi-sabitlikdən istifadə edən azərbaycanlılar üsyan edərək, ərəblərin onlarla bağladıkları müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etdilər. Xilafətin yeni başçısı Osmanın Azərbaycana göndərdiyi sərkərdə əl-Valid ibn Ukbanın rəhbərlik etdiyi ordunun hücumu ilə ərəblərin Azərbaycana yeni – ikinci yürüşü başlandı. Bu yürüşdə birinci yürüş zamanı ad çıxarmış Salman ibn Rəbiə və Abdallah ibn Şubeyl kimi sərkərdələr iştirak edirdilər.

Abdallahın başçılıq etdiyi dörd minlik qoşun Muğan, Bədr və Taylasana (Talışana) soxularaq bu Xəzəryanı torpaqları yenidən işğal etdi, qənimət və əsirlərlə əl-Validin qərargahına qayıtdı. Azərbaycan (cənub hissəsi) yenidən işğal, köhnə müqavilə isə bərpa edildi. Müqavilənin şərtlərinə görə, azərbaycanlılar təzminatla yanaşı 800 min dirhəm verməyə boyun oldular.

Bu yürüş zamanı əl-Validin on iki minlik ön dəstəsinə başçılıq edən Salman ibn Rəbiənin əsgərləri ətraf əhalini qorxutmaq məqsədilə Albaniya ərazisinə hücum edərək, oranı talayıb çapdılar və zəngin qənimət və əsirlərlə əl-Validin qərargahına qayıtdılar. Gevondun məlumatına görə, xəlifə orduları "Midiya (Cənubi Azərbaycan) kəndlərini və Naxçıvan obalarını xaraba qoydular. Kişilərin çoxunu öldürdülər, qalanlarını isə qadın və uşaqlarla birlikdə əsir götürdülər və Culfa keçidindən Arazın o tayına apardılar". Yalnız bundan sonra vəzifəsini

bitmiş hesab edən əl-Valid Xilafətin nümayəndəsi əl-Əşas ibn Qeysi Azərbaycan hakimi təyin edərək paytaxta (Mədinəyə) qayıdır.

Elə həmin il xəlifə Osman iki Qafqaz yürüşünün iştirakçısı, özünü mahir sərkərdə kimi tanıtdırmış Salmanı bu zaman Kiçik Asiya ərazisində bizanslılarla vuruşan Həbib ibn Məsləmənin köməyinə göndərdi. Birgə qüvvələrlə onlar bizanslıların hücumunu dəf edərək, Qalıqala və b. şəhərləri ələ keçirdilər. Ərəb tarixçilərinin (ət-Təbəri, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, əl-Kufi) məlumatına görə bu yürüş zamanı Həbib ermənilərin yaşadıkları ərazidən keçərək, Gürcüstan torpaqlarına daxil olur və Tiflisi işğal edir. Beləliklə, bu dövrdən, yəni 644-cü ildən, Tiflis öz civarları ilə birlikdə Xilafətin Arran vilayəti tərkibinə daxil olur və müsəlmanların uzunmüddətli tabeliyinə keçir.

Hələ Gürcüstan hüdudlarına yetişməmiş, Salman ibn Rəbiənin altı minlik dəstəsi Albaniyanın Sünik (Sisəcan, Sisəkan) vilayəti ərazisində Həbibdən ayrılır. Azərbaycanın şimal hissəsinin tam işğalını başa çatdırmaq cəhdilə edilən yürüş başlanır. O dövrün tarixçisi yazırdı: "Salman ibn Rəbiə onun əsgərlərinə düşmənçilik göstərənləri məhv edir, rastına çıxan şəhər və qalaları tuturdu. Sonra o, düşməni (burada ərəblərin düşməni - yerli əhali idi. - N. V.) qıra-qıra Arran ölkəsindəki Beyləqan şəhərinə yetişdi". Beyləqan cizyə ödənilməsi, əhalinin "həyatı və əmlakının", habelə "şəhər divar-larının" saxlanması şərtləri ilə Salmana döyüşsüz təslim oldu. Sonra ərəb qoşunu Bərdəyə doğru istiqamət götürdü, lakin mənbələrin məlumatına görə bərdəlilər, beyləqanlılardan fərqli olaraq, şəhər qapılarını ərəblərin üzlərinə bağladılar. Salman Şəhərin bir neçə fərsəxliyində axan Tərtər çayının sahilində düşərgə salıb, müqavimət göstərən bərdəliləri zəiflətmək məqsədilə "şəhər ətrafında biçini artıq başa çatdırmış kəndlərə qarətçi yürüşlər təşkil edir". Müqavimətin faydasız olduğunu başa düşən bərdəlilər də ərəblərlə sülh müqaviləsi bağlamalı olurlar. Mənbədə deyilir: "[Bərdəlilər] şəhər darvazasını [Salmanın] üzünə açırlar; o, şəhərə daxil olub, bir qədər orada qalır". Çox keçmədən, Bərdəni tərk edən ərəb süvari dəstəsi Albaniyanın Arsax, Uti, Sakasena və b. vilayət və əyalətlərini tutmaqla Kürün sağ sahil torpaqlarının işğalını başa çatdırır. Qədim şəhər olan Şəmkiri ələ keçirdikdən sonra Kürün sol sahilinə adlayan ərəblər, oradakı şəhər və kəndləri də tutur, Qəbələn, Şəkin, Hayzanın, Şirvanın, Şabranın, Məsqətin, Lakzın, Filanın, Təbərsəranın, yenidən əl-Babın (Dərbənd) və b. yerlərin hakimləri ilə müqavilə bağlayırlar.

Bağlanılan sülhə baxmayaraq, ərəblər getdikdən az sonra şirvanlılar və dərbəndlilər, görünür öz qoşunu ilə Dərbəndə gəlmiş xəzər xaqanının təhriki ilə Xilafətlə bağladıkları müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçıırırlar. 32 (652-653)-ci ildə Salman ibn Rəbiə dörd minlik qoşunu ilə yenidən Dərbəndə daxil olur və bu zaman artıq Şəhəri tərk etmiş Xəzər ordusunun izi ilə onların Bələncər şəhərinə doğru irəliləyir. Baş vermiş qanlı döyüşlərdə müsəlmanlar basılır, Salman özü isə öldürülür. Beləliklə, Azərbaycanın çox hissəsi yenidən ərəblərin itaətindən çıxır.

Salmanın ölümündən iki il sonra xəlifə Osman öz sərkərdəsi Həbib ibn Məsləməni yeni qüvvələrlə Qafqaza göndərir. Bu dəfə Sirac Tayrda (Şirakda) düşərgə salmış Həbib ərəblərin birinci və ikinci yürüşləri zamanı Qafqazda işğal etdikləri bütün yerlərin hakimlərinə və camaatına qasidlə xəbər göndərib, onlardan itaət tələb edir. Az sonra xəlifə Osman Həbibi geri çağıraraq, Huzayfa ibn əl-Yəməni Xilafətin Qafqaz vilayətlərinin hakimi təyin edir. İşğal olunmuş şimal torpaqlarını daha yaxşı idarə etmək üçün yeni hakim canişinliyin iqamətgahını 640-cı ildən (Ermənistanın fəthindən bəri) yerləşdiyi Dəbildən (Dvindən) Bərdəyə köçürür. Lakin Huzayfanın özü Mədinədə qalırdı, Bərdəyə isə "əmisinin nəslindən olan bir adamı" - Sulat ibn Zafiri göndərmişdi. "Bütöv bir il orada hökmranlıq edən" Sulat, nəhayət, yerli əhalini özünə tabe edə bilir.

Beləliklə, on ildən artıq müqavimətdən sonra Azərbaycanın Şimal hissəsi də Ərəb xilafətindən asılı vəziyyətə düşdü. Bu, təkcə ərəb qaynaqlarının deyil, həm də yerli müəlliflərin (Gevondun, Sebeosun və b.) məlumatları ilə təsdiq olunur. Xilafət üçün qarışıq olan 684-685-ci illərin hadisələrindən xəbər verən Gevond yazırdı: "Ermənilər, gürcülər və albanlar otuzillik itaətdən sonra [ərəblərə] vergi verməyi dayandırdılar". Lakin, bu çox çəkmədi. Xilafət və Bizansın yeni hökmdarları xəlifə Əbd əl-Məlik (685-705) və imperator II Yustinian (685-711) arasında bağlanan sazişdən sonra Arran-Albaniya, Moisey Kalankatlının sözlərilə desək, "üç xalqa - xəzərlərə, taciklərə (yəni, ərəblərə - N.V.) və yunanlara (yəni, Bizansa) vergi ödəməyə" məcbur oldu.

Ərəblər bütün Azərbaycanı, habelə bir sıra digər Qafqaz ölkələrini tabe etdikdən sonra ilk illər mümkün qədər çox vergi alınması ilə kifayətlənir, bu ölkələrin daxili həyatına çox da qarışmırdılar. Xilafətin hegemonluğunu qəbul etmiş, lakin daxili müstəqilliyini saxlaya bilmiş bəzi yerli hakimlər, o cümlədən də Cavanşir, bu vəziyyətdən istifadə edərək, ərəb əsarətindən xilas olmağa cəhd göstərirdilər.

Hələ Xilafətin ilk hücumlarından sonra yaranmış vəziyyətin ağırlığını dərk edən alban işxanı Varaz Qriqor ərəblərlə danışığa girməyi qət etmiş və Moisey Kalankatlının yazdığına görə "könüllü surətdə düşməne tabe olmuşdu". Lakin əyilməz Cavanşir, onun təhriki ilə Bizansın süzerenliyini (himayəsini) qəbul edib, imperator II Konstant tərəfindən Ermənistan patriki və sparapeti kimi tanınmış sərkərdə Teodoros Rştuni ilə müqavilə bağlayır. Cavanşir imperatordan "uzaq xalqı (yəni albanları) yeni təbəəliyə qəbul etməyi" xahiş edir. Beləliklə, Albaniyanın ilk hökmdarlarına məxsus olan bütün vilayət və kəndlər "nəsildən-nəslə" imperator tərəfindən "proton - patrik" kimi tanınmış Cavanşirə verilir.

Lakin az sonra, 654-cü ildə, Teodoros Rştuni Bizansla əlaqələri kəsərək, Sebeosun məlumatına görə, təkcə Ermənistanın deyil, "Qafqaz dağları və Çola qapısınınadək Iberiyanın, Albaniyanın və Sünikin üzərində" onun hakimiyyətini tanımış xəlifə ilə saziş bağlayır. Bu hadisədən sonra Cənubi Qafqaz vilayətləri hakimlərinin Teodoros Rştuni ilə ittifaqının möhkəmlənməsinə mane olmaq məqsədilə Bizans imperatoru öz ordusunu bu ölkələrə göndərir. Moisey

Kalankatlı Midiya ərazisindəki Kunqr kəndində (Cənubi Azərbaycanın Kinkivar kəndi) II Konstantla Cavanşirin görüşü haqqında məlumat verir. İmperatorun hökmü ilə bu görüşdə Cavanşirə padşahlıq xələti və "əbədi hökmdarın xaçının bir hissəsi" bəxş edildi. "Alban tarixi"yə görə Bizansın Cavanşirə göstərdiyi bu etimad onu gözü götürməyən erməni nahararlarının həsədinə səbəb oldu. Cavanşir isə imperatorun bəxşişi olan "İsayı Məsihin hər şeyə qalib gələn xaçı" üçün Girdiman qalasında gözəl bir məbəd ucaldılması əmrini verdi.

Ərəb qoşunlarını yenidən Bələncər yaxınlığında darmadağın etmiş xəzərlər 662-ci ildə Albaniyaya soxuldular, lakin Cavanşirin Kür çayını keçmiş ordusu ilə rastlaşdılar və ciddi məğlubiyyətə uğradılar. Dövrün qaynağında Cavanşirin xəzərlərin başçısına xitabən dediyi bu sözlər qalmışdır: "Get, Çoqanın (yəni Dərbəndin) qapısından gir və bir daha buralara qayıtma!"

Lakin iki ildən sonra yenidən albanların torpaqlarına hücum edən xəzərlər gəlib Araz sahillərinə çıxdılar, çoxlu mal-qara, habelə xeyli yerli sakini əsir apardılar. Cavanşir vassallığı qəbul etmək şərti ilə xəzərlərlə sülh bağlamağa məcbur oldu. Saziş Cavanşirin Xəzər xaqanının qızına evlənməsi ilə möhkəmləndirildi.

661-ci ildə sonuncu "raşidi" xəlifə Əli ibn Əbu Talibin (656-661) öldürülməsindən sonra Xilafətdə baş verən siyasi çevriliş - Əməvilər sülaləsinin hakimiyyət başına gəlməsi Cavanşiri öz siyasi xəttini dəyişməyə vadar edir. Ərəblərdən özünü zorla qoruyan Bizansdan əli üzüldüyü üçün o, Azərbaycana ola biləcək yeni ərəb yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədilə ilk Əməvi xəlifəsi Müaviyə ilə danışığa girir. Cavanşir bunun üçün iki dəfə - 667 və 670-ci illərdə Xilafətin Əməvilər dövrü paytaxtı Dəməşqə gedir. Nəticədə Albaniya rəsmi olaraq Xilafətə tabe dövlət elan edilir. Lakin yürütdüyü çevik siyasəti ilə Mihranilərin daxili müstəqilliyini qoruya bilən Cavanşir Albaniyadan Xilafət xəzinəsinə axan vergilərin miqdarının əvvəlkinin üçdə birinədək azaldılmasına nail olur.

Beləliklə, ilk ərəb işğallarından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi - Adurbadaqan müstəqilliyini tamamilə itirərək bilavasitə xəlifə canişinlərinin hakimiyyətinə tabe olmuş, şimal hissəsi -Albaniya isə siyasi müstəqilliyini saxlamağa cəhd göstərsə də Xilafətin vassalı kimi vergi ödəmək şərti ilə ondan asılı vəziyyətə düşmüşdü.

Azərbaycanın qəti olaraq xilafətin tərkibinə qatılması. Moisey Kalankatlının sözləri ilə desək, "dörd xalqın padşahlıq edən hökmdarlarının hörmət və izzətini qazanmış" Cavanşirin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın şimal hissəsi - Albaniya (Arran) hələ bir müddət özünün nisbi siyasi müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Buna, Cavanşirin şəxsi nüfuzu və Albaniyanın tutduğu mühüm strateji mövqe ilə yanaşı, bu zaman Xilafətin daxilində və xaricində baş verən hadisələr - Əli ilə Şam hakimi Müaviyə arasında səltənət uğrunda gedən mübarizə, hakimiyyətə gəlmiş Müaviyənin Bizansla apardığı müharibələr də şərait yaratmışdı.

Lakin Cavanşirin siyasi müstəqillik naminə ərəblərə güzəşt siyasəti bəzi bizanspərəst yerli hakimlərin narazılığına səbəb oldu. 680-ci ilin sonlarında (və ya 681-ci ilin əvvəllərində) Cavanşir həmin hakimlərin təşkil etdikləri qəsd nəticəsində xaincəsinə öldürüldü. Onun qardaşı Varaz Firuzun oğlu Varaz Tiridat alban taxtında əmisini əvəz etdi. Elə bu zaman xəlifə olmuş I Yəzid (680-683) Varaz Tiridatı "Şərq vilayətlərinin canişini, Alban padşahlığının və Uti əyalətinin hakimi" təsdiq etdi.

Cavanşirin qətli onun qayınatası, Xəzər xaqanı Alp İlitvərə qisas almaq bəhanəsi ilə Albaniyaya qoşun çəkmək imkanı verdi. Tezliklə onun başçılıq etdiyi Xəzər ordusu Albaniya hüdudlarına soxulub, yol boyu rastına çıxan kənd və şəhərləri talan edə-edə Uti əyalətinə yetişdi. Xəzərlər burada çoxlu əsir tutaraq, üstelik, xeyli qənimət ələ keçirdilər. Sonra isə Lpink vilayətinə qayıdaraq, orada düşərgə saldılar.

681-ci ildə I Varaz Tiridat alban katolikosu Yeliazarı Xəzər xaqanının yanına danışıqlara göndərdi. Katolikos, Cavanşirin qətlinə albanların əli olmadığına xaqanı inandırılmalı idi. Verilən tapşırığı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən katolikos, hətta xəzərlərlə "sülh və qırılmaz dostluq" münasibətlərinin bərpasına da nail oldu. Lakin Yeliazarın bu uğurlu elçiliyi alban-xəzər münasibətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılmış yalnız ilk addım idi. İkinci addım Metskoqman yepiskopu İsrailin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Alp İlitvərin Varaçanda yerləşən qərargahına göndərilməsi oldu. Hörmətlə qarşılanmış yepiskop İsrail xəzərlərlə sülh bağlaya bildi. Moisey Kalankatlının şəhadətinə görə, İsrailin təbliğatından sonra, xaqan başda olmaqla, xəzərlərin bir hissəsi xristianlığı qəbul etdi. I Varaz Tiridat göndərdiyi məktubunda xəzər xaqanı İsrailin onun ölkəsində yepiskop kimi qalmasını xahiş etdi. O, I Varaz Tiridatı əmin edirdi ki, yalnız din birliyi "bizim barbar xalqların Albaniyaya basqınlarının qarşısını ala bilər". Eyni xahişlə Xəzər xaqanı albanlarla həmdin olan erməni knyazı Qriqori Mamikonyana və erməni katolikosu Səhəkə də müraciət etdi. Xəzərlərə göndərdiyi cavab məktubunda katolikos Səhək yazırdı: "Biz onun (İsrailin) həmişə sizinlə olmasına razılıq vermək istərdik. Lakin bu məsələnin həll olunmasında müstəsna hüquq Albaniya patriarxı katolikos Yeliazara məxsusdur. Bu, onun işidir".

Beləliklə, I Varaz Tiridat İsrailin Xəzər xaqanlığı ilə Albaniya arasında yalnız vasitəçi rolunu oynamasına razılıq vermişdi.

Lakin İsrailin xəzərlərlə sülh münasibətləri yaratmaq naminə göstərdiyi fəaliyyəti onların Cənubi Qafqaz ərazisinə yeni basqınlarının qarşısını ala bilmədi. Çətinliklə əldə edilmiş sülh pozuldu: mərkəzdəki qeyri-sabitlik nəticəsində ucqar şimal vilayətləri üzərində ərəb nəzarətinin zəifləməsindən istifadə edən xəzərlər, 685-ci ildə yenidən Albaniya, Ermənistan və Iberiya (Kartli) torpaqlarına daxil oldular, bir çox vilayətləri tutub böyük qənimət və xeyli əsir əldə etdilər. Yerli qaynağın məlumatına görə, "döyüş zamanı onlar knyaz Qriqori Mamikonyanı, xeyli gürcü və alban əyan və knyazlarını qətlə yetirdilər".

Bu mürəkkəb dövrdə Xilafətdəki hakimiyyət Əməvilər sülaləsinin Mərvanilər qolunun banisi, cəmi bir il xəlifəlik edə bilən I Mərvanın (684-685) əlinə keçdi. Məhz bu zaman Xilafət mərkəzində yaranmış müvəqqəti qarışıqlıqdan istifadə edən albanlar qonşuluqda yaşayan xalqlar kimi əsasən vergi verməklə ifadə olunan "otuzillik itaətdən sonra", "ərəblərə vergi ödəməkdən imtina etdilər". Lakin bu vəziyyət çox çəkmədi. VII əsrin 80-ci illərinin ortalarından başlayaraq Cənubi Qafqaz xəzərlərin, ərəblərin, bizanslıların at oynatdıqları iri döyüş meydanına çevrildi. Onlar əhalini amansızcasına qarət edir, əsir aparır, maddi dəyərləri məhv edirdilər. Yalnız 80-ci illərin sonlarına yaxın ərəb xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvanla Bizans imperatoru II Yustinian arasında barışıq əldə edildi. Şərtə görə, Qafqaz ölkələrindən gələn bütün vergilər iki imperiya arasında bərabər bölünməyə başlandı. Lakin bu barışıq da uzun çəkmədi. 692-ci ildə ərəblərlə bağlanmış sülh müqaviləsini pozaraq, Şam üzərinə hücum edən II Yustinian məğlubiyətə uğradı. Əldə edilmiş qələbə ərəblərin Qafqazdakı mövqelərini möhkəmləndirdi. 693-cü ildə xəlifə öz qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyanın (Albaniya - Arran və Gürcüstanın bir hissəsi ilə birlikdə) hakimi təyin edir.

Lakin Xilafətin bölgədəki hakimiyyəti hələ də kifayət qədər möhkəm deyildi; Albaniya - Arran isə ərəblərdən başqa bizanslılara və xəzərlərə də vergi ödəmək məcburiyyətində idi. Bu dözülməz vəziyyət xəzərlərlə münasibətləri qaydaya sala bilmiş I Varaz Tiridatı imperatorla danışıq aparmaq üçün oğlanları Qaqik və Vardanla 699-cu ildə Konstantinopola getməyə vadar edir. Lakin arzu edilən müsbət nəticə əvəzinə, Xilafətlə əlaqədə günahlandırılan alban hökmdarı zindana atılaraq, 705-ci ilədək Bizans paytaxtında saxlanılır.

Məhz bu zaman Albaniyanın özündə elə hadisələr baş verir ki, onlar bu vaxtadək yalnız vergi almaqla kifayətlənən Xilafət üsuli-idarəsinin ölkənin daxili işlərinə daha fəal müdaxilə etməsinə səbəb olur. Belə ki, katolikos Yeliazar öləndən bəri (688-ci ildən) onun yerini tutmuş keçmiş Girdiman yepiskopu Nerses Bakur hələ də Konstantinopolda saxlanılan Varaz Tiridatın arvadı Spamanın təşviqi ilə Bizans kilsəsinin etiqad etdiyi xalkidon təlimini Albaniyada da yaymaq və bu addımla albanların Xilafətə deyil, Bizansa daha çox meyl göstərdiklərini əyan etmək istəyir. Xalkidonluğun Albaniyadakı əleyhdarları, başda alban knyazı Şeroy olmaqla Qəbələ, Amaras və Hoş yepiskopları, eləcə də ölkənin nüfuzlu feodalları erməni katolikosu Iliaya (Eliaya) müraciət etdilər, onun Partava (Bərdəyə) gəlməsini, "yaralarını sağaltmasını" xahiş etdilər.

Erməni kilsəsinin Albaniyadakı mənafeyinin gerçəkləşdirilməsi məqamının yetişdiyini anlayan katolikos Iliya xəlifə Əbdülməlikə göndərdiyi məktubunda bildirirdi: "Partav taxtında oturan indiki alban katolikosu Rum imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun, onun himayəsini qəbul etsin". Məktubun sonunda "Allaha qarşı günah işlətməmiş" alban katolikosunun və "onunla həmfikir olan kübar qadının" cəzalandırılması xahiş edilirdi.

Təbiidir ki, Bizansın Qafqazdakı mənafeyinə zərbə endirə biləcək hər bir əməl Xilafət üçün sərfəli idi. Alban kilsəsinin Bizansın yardımına arxalanması heç də ərəblərin üreyincə deyildi. Buna görə də, erməni katolikosunun xahişlərini həvəslə yerinə yetirən xəlifə bu addımı ilə həm Bizansın Cənubi Qafqazdakı mənafeələrinə zərbə endirir, həm də özlərinin Albaniyadakı maraqlarını güdən qriqorian ruhanilərinin simasında müttəfiq tapırdı. Məhz bu siyasəti güdərək, "öz sadıq nökerini çoxsaylı qoşunun başında" Albaniyaya göndərən xəlifə erməni katolikosuna cavab məktubunda qəbul etdiyi qərar haqqında belə yazırdı: "Biz əmr etdik ki, bizim ağılımıza qarşı çıxmış albanların [etiqaadında] sizin dinə uyğun düzəlişlər edilsin". Məktubun sonunda xəlifə İliya Bərdədə kilsə məclisi çağırmaq, dəmir qandallarla buxovlanmış Nerses və Sparamanı oraya gətirmək əmrini verir. Xilafət nümayəndələrinin də iştirak etdiyi bu kilsə məclisində Nerses lənətlənir. Yerli müəllifin yazdığına görə, bundan sonra aclıq elan edən Nerses, Şeroyu lənətləyərək 8 gündən sonra ölür. I Varaz Tiridatın arvadı Sparama isə qaladakı həbsxanaya salınır. Xəlifənin əmri ilə baxışlarına görə etibarsız sayılan və xüsusi siyahıya daxil edilən başqa alban knyazları da cəzaya məruz qalırlar.

Erməni katolikosunun başçılıq etdiyi kilsə məclisi Dvin taxtının keçmiş arxiyakovu Simeonu Albaniyanın katolikosu seçir. Simeon "Nersesin bidət dolu kitablarını sandıqlara doldurub, Trtu (Tərtər) çayına" ataraq ölkədəki hərəmərcliyə son qoydu. Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edildi.

Elə bu zaman beşillik Bizans əsirliyindən çətinliklə azad ola bilən I Varaz Tiridat Albaniyaya qayıdır. Onun vətənə qayıtması ərəb-Bizans döyüşlərinin yenidən başlanması, ərəblərin Qafqazda zor siyasəti yürüdən Mərvan ibn Məhəmmədi böyük qoşunla Ermənistan və Albaniyaya göndərməsi ilə bir vaxta düşür. I Varaz Tiridat "yalnız taciklərə" (ərəblərə) vergi ödəyərək, Xilafətin süzerenliyini qəbul etsə də, ölkənin iflasının qarşısını ala bilmir. Albaniyaya gələn Mərvan xəlifə Əbdülməlikin xüsusi siyahısına düşmüş Şeroyu və başqa alban knyazlarını tutaraq, onları Xilafətin mərkəzinə - Şama göndərir.

Bundan sonra xəlifə canişinləri ölkəni şəriksiz idarə etməyə başladılar. Canişinin yanında bir növ məşvərətçiyə çevrilən alban knyazı və katolikosu müstəqil qərar qəbul etmək imkanlarından məhrum oldular. Bu zamandan, yeni 705-ci ildən etibarən Albaniya həтта vassallıq mövqeyini də əldən verir, şimalı-cənublu bütün Azərbaycan qəti şəkildə ərəblərin tabeliyinə keçir.

Sual 2. Ərəb işğalı dövründə inzibati-idarə sistemi və vergi siyasəti.

İspaniyadan Hindistanadək bir çox ölkə və xalqları tabe etmiş ərəblər, işğal etdikləri yerlərdə yeni tipli idarə sistemi qura bilmədiklərindən, bu yerlərin əvvəlki idarə sistemlərini saxlamalı oldular. Müxtəlif xalqlardan alınan və idarə işini yüngülləşdirmək məqsədilə çox vaxt köhnə coğrafi və ya inzibati adını saxlayan bu ərəzilər müstəqil və ya asılı ölkədən Xilafətin çoxsaylı vilayətlərinə çevrildilər. Bu vilayətlər, adətən həmin yerləri fəth etmiş sərkərdənin və ya yürüşün

bilavasitə iştirakçısının idarəsi altında ərazicə yaxın torpaqları özlərində birləşdirirdi.

Ərəblərin Qafqaza hücumları zamanı Süniklə birlikdə Albaniya, eləcə də Gürcüstanın bir hissəsi xəzərlərin əlində idi. Baş vermiş ərəb işğalı bu ölkələrin tarixi-coğrafi ərazi bütövlüyünü saxlasa da onların inzibati adını dəyişdirdi. İlk çağlar Azərbaycanın cənub hissəsi olan Adurbadaqan Albaniya, Ermənistan, Şərqi Gürcüstan və əl-Cəzirə vilayəti ilə birlikdə yeni yaranmış gənc ərəb dövlətinin beş vilayətindən birini təşkil edirdi. VIII əsrin başlanğıcında Qafqazın işğal olunmuş torpaqlarında ərəblərin tam hakimiyyətinin bərqərar olması ilə vassallığını da itirən və bir dövlət kimi ləğv edilən Albaniya ərəb vilayəti Arrana (ar-Ran, Aran) çevrildikdə, "Ərminiyyə" adlı yeni ərəb inzibati adı yarandı. Bu adı daşıyan ərəb vilayəti öz tərkibində təkcə Cənubi Qafqazın qalan hissəsinin fəthindən bir neçə il əvvəl işğal olunmuş bilavasitə Ermənistanı deyil, eləcə də keçmiş Albaniya və Iberiya ərazilərini də birləşdirirdi. Yeni ərəb inzibati termininin yuxarıda adı çəkilən ölkələrə də şamil edilməsi Bizans imperatoru I Yustinianın (527-565) islahatları nəticəsində VI əsrin ortalarında yaranmış Bizans Ermənistanı inzibati vahidinin adı ilə bağlı idi. Ərəblərəqədərki inzibati quruluştan miras qalmış "Ərəb Ərminiyyəsi" inzibati adının yaranmasına başqa obyektiv səbəblər də təsir edib: əvvəla, ərəblər hələ Azərbaycan torpaqlarına qədəm basmamış, artıq 639-640-cı illərdə, Mesopotamiya yürüşü zamanı Bizansın tabeliyində olan erməni torpaqlarını ələ keçirmiş, ikincisi isə ərəb işğal zonasını idarə edən canişinin qərargahını ermənilərin baş şəhəri Dəbildə - Dvində yerləşdirmişdilər. Təbii ki, özlərindən əvvəlki Bizans inzibati-idarə sisteminə varis çıxmış ərəblər, başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da köhnə dövrə aid "Ərminiyyə" adını saxlamışdılar. O da təbiidir ki, işğal prosesində əllərinə keçən yeni həmhüdud yerləri də onlar artıq tabeliklərində olan zonaya qatmış, bir bölgədə yerləşən bu torpaqları birlikdə "Ərminiyyə" adlandırmış, bütün Cənubi Qafqazdakı işğal zonasının idarəsini Dəbildə oturan ərəb canişininə - **amilinə** həvalə etmişdilər. Bu obyektiv səbəblərlə yanaşı, qədim kitablardan faydalanan erkən ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih və b.) islamaqədərki siryani xristian ədəbiyyatından (məsələn, VI yüzildə yaşamış Mitilen Zaxarinin əsərindən) istifadə etmələri də mümkündür; bu ədəbiyyatdan olan məlumata görə Qurzan (Gürcüstan) və Aran (Albaniya) hələ ərəblərəqədərki dövrdə "Ermənistanda olan torpaqlar" adlanırdı (bu dövrün ən yaxşı tədqiqatçılarından azərbaycanlı alim Z.M.Bünyadov və erməni alimi A.N.Ter-Gevondyan bunu haqlı olaraq kilsə birliyi kimi qəbul edirlər).

VII əsrin axırlarında ərəblərlə əks cəbhədə olan Bizansa qarşı ideoloji mübarizə aparən erməni din xadimlərinə etdikləri xidmət müqabilində xəlifənin göstərdiyi iltifat və yürütdüyü qərəzli siyasət bu inzibati adın bir qədər də möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Beləliklə, Sasanilər dövründə Xəzəryanı İran vilayətləri ilə yanaşı, bütün Cənubi Qafqaz vilayətlərini özündə birləşdirən inzibati *Adurbadaqan* -

Azərbaycan adı ərəb hakimiyyətinin ilk dövründə Xilafətin yalnız Cənubi Qafqazda işğal etdiyi yerlərə verilən inzibati Ərminiyyə adı ilə əvəz olundu. Alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi və bununla əlaqədar bütün Arran və Ermənistan xristianlarına real rəhbərliyin, müvəqqəti də olsa, erməni katolikosunun əlində cəmlənməsi, VIII yüzilin başlanğıcında Albaniyanın özünün də bir dövlət kimi süqutu xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın (685-705) başladığı yeni inzibati islahatın nəticəsi olan bu inzibati bölgü sisteminin həyata keçirilməsinə şərait yaratdı. Onu da qeyd etməliyə ki, VI əsrdə imperator I Yustinianın Qərbi Ermənistanda, yeni coğrafi baxımdan ərəb Ərminiyyəsindən fərqlənən yerdə həyata keçirdiyi bu inzibati bölgü (o cümlədən bu bölgünün daha kiçik vahidləri olan I-IV Bizans Ermənistanı adları) yalnız bilavasitə ermənilərin yaşadıkları əraziyə aid idisə, "Ərəb Ərminiyyəsi" vilayətləri indiki kimi azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və b.-nin yaşadıkları və ermənilərə dəxli olmayan Cənubi Qafqaz torpaqlarını əhatə edirdi. Vaxtilə Bizansın tabeliyində olan erməni torpaqları kimi, ənənəvi olaraq onlar da I-IV Ərminiyyə adı ilə dörd hissəyə bölünürdü.

Xilafət qoşunlarının ələ keçirdikləri və müəyyən inzibati bölgü daxilində öz köhnə adlarını saxlayan bu qondarma ərazilər haqqında yalnız erkən ərəb mənbələri məlumat verir. Maraqlı burasıdır ki, ərəblərəqədərki Bizans inzibati bölgüsü haqqında ətraflı məlumat verən sinxron erməni mənbələri ərəblərin bu inzibati bölgüsü haqqında heç bir xəbər vermir. Çox güman, bu "məlumatsızlıq" bütün bölgə ərazisinin süni Şəkildə Ərminiyyə adı ilə birləşdirilməsindən, bu birləşmənin isə dövrün real tarixi coğrafiyasını əks etdirməməsindən irəli gəlirdi. Məhz buna görə bu dövr haqqında məlumat verən ərəb mənbələri erməni torpaqları ilə birlikdə ermənilərə aid olmayan qonşu torpaqları da əhatə edən yeni "Ərminiyyə" inzibati vahidi ilə yanaşı, ərəblərəqədərki Sasani inzibati vahidi "Azərbaycanın" (Adurbadaqanın) da adını çəkirlər. Son Sasanilər dövründə Albaniya və Atropatena ilə birlikdə imperiyanın bütün şimal kustunu əhatə edən bu ad, ərəb hakimiyyəti dövründə, Şimalda Dərbənddən cənubda Zəncana qədər olan bilavasitə tarixi Azərbaycan ərazisinə aid edilirdi. Bu yerlərdə olmuş X əsr müəllifi İbn Havqəl özünün tərtib etdiyi Xəzər dənizinin xəritəsində həmin dövrün tarixi coğrafiyasını əks etdirən məhz bu təsviri vermiş, Dərbənddən Gilanadək ərazini Azərbaycan adlandırmışdı. Onun Cənubi Qafqaz bölgəsini təsvir edən digər xəritəsində bölgə vilayətlərinin dəqiq hüdudları göstərilir. Cənubi Azərbaycan - Adurbadaqan Arran - Albaniyadan Araz çayı ilə ayrılır, bilavasitə Ermənistan isə Xilat (Van) gölü ilə Araz çayının yuxarı axarı arasında yerləşdirilir.

Orta əsr ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih və b.) ərəb inzibati-ərazi bölgüsü barədə təqdim etdikləri material bir qədər qarışıq olsa da, biri digərini tamamlayan bu məlumatlara görə, I Ərminiyyə adlanan ərazi öz tərkibində ərəblərin Arran adlandırdıkları qədim Albaniya torpaqlarını (Sünik - Sisəcan - Sisakan ilə birlikdə) birləşdirirdi. Ərəb Arran

vilayətinin tərkibinə Albaniyanın bilavasitə özündən başqa 644-cü ildən 1122-ci ilədək müsəlmanların tabeliyində olan Tiflis və onun civarları da daxil idi.

II Ərminiyyə adlandırdıqları hissəyə ərəb inzibati hakim dairələri Curzanı (Gürcüstanın bir hissəsini), Tiflis yaxınlığında, Kür çayı sahilində yerləşən Suğdəbil Şəhərini, Dərbəndin yaxınlığındakı Bab Feyruz Qubad Şəhərini, eləcə də Lakz vilayətini daxil edirdilər. Yalnız III və IV Ərəb Ərminiyyəsi ermənilərin Dəbildən Şimşatadək yaşadıkları yerləri əhatə edirdi.

Beləliklə, Xilafətin Cənubi Qafqazdakı I və II Ərminiyyə inzibati bölgüləri Şimalda Tiflis və Dərbənddən cənubda Araz çayınadək, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarından Şərqdə Xəzər dənizindədək olan sahəni əhatə edir və əsasən ərəblərin Arran adlandırdıkları qədim Albaniya torpaqlarını özündə birləşdirirdi.

VIII yüzilin sonu - IX yüzilin I yarısında Xilafətin daxilində baş verən hadisələr ərəb işğal dairələrinin Cənubi Qafqaz ərazisində yaratdıqları süni "Ərminiyyə" inzibati birləşməsinin faktiki olaraq ləğvinə gətirib çıxartdı. Çox keçmədən, bu dövrdə həm də Bizansla müharibə aparan Xilafətin zəifləməsi onun yerlərdəki hakimiyyətini də nominallaşdırdı. Məhz buna görə formal olaraq Azərbaycan, Arran və Ermənistanı birləşdirən vahid Qafqaz canişinliyi - vilayəti yaradılsa da, əslində Xilafətin Qafqazdakı siyasi nümayəndəsinə - *valiyə* tabe olan və ona vergi verən yerli feodallar öz mülkləri daxilində hakimiyyət və imtiyazlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər.

X əsrin müxtəlif illərində Azərbaycan torpaqlarında da olmuş əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b. artıq köhnə inzibati bölgünün adını çəkmir, müxtəlif gəlmə və yerli sülalələrin hakimiyyətləri altında olan Cənubi Qafqaz ölkələrini - Azərbaycan, Arran və Ermənistanı "yalnız bir *məlik* - hökmdar idarə etdiyi" üçün "vahid ərazidə" birləşdirirdilər. Əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş əl-Müqəddəsi bu yerlərin hamısını birlikdə "ər-Rihab iqlimi" (yəni bölgəsi) adlandırır. Onun sözlərinə, "ər-Rihab geniş və səfalı iqlimdir. Meyvə və [xüsusilə] üzümü boldur. Qiymətlər ucuzdur... Biz bu yerləri birləşdirə biləcəyəm ümumi ad tapa bilmədiyimiz üçün onu ər-Rihab adlandırdıq" (məzmununa görə bu söz "geniş yer" kimi açıqlana bilər.).

Yenə onun məlumatına görə, ər-Rihab iqliminin üçdə birini təşkil edən Arran Xəzər dənizi ilə sərhəddə axan Araz çayı arasında adaya bənzəyir, əl-Məlik (Kür) çayı onu ikiyə bölür. Yeri gəlmişkən, onu deyək ki, Kür çayı Arranı sağ və sol sahillərə böldüyü üçün İbn Havqəl buranı "iki Arran" adlandırır. Başqa ərəb mənbələri də tarixi Albaniya ilə tarixi Adurbadaqan arasında ayrıcın Araz çayı boyunca keçdiyini təsdiq edirlər. Belə ki, X əsr müəllifi əl-Məsudiyə görə, ər-Ras çayı "xürrəmi Babəkin Azərbaycanda sahib olduğu əl-Bəzzeyn adlı yerlə Arrana aid olan Əbu Musa (Qarabağ) dağı arasında axır".

Ərəblərin işğalına qədər Cənubi Azərbaycanın paytaxtı Ərdəbil idi; ancaq ərəb-xəzər müharibələrinin başlanması ilə Ərdəbil və onun ətraflarının gərgin döyüş meydanına çevrilməsi Mərvan ibn Məhəmmədin valiliyi dövründə (732-744) paytaxtın yenidən bərpa edilmiş Marağaya köçürülməsinə səbəb oldu. IX

esrin sonunadək, yeni Yusif ibn Əbu-s-Sacın Ərdəbili paytaxt etməsinədək bu yer vilayətin baş Şəhəri oldu. Arranın baş şəhəri isə Həbib ibn Məsləmənin ikinci yürüşündən sonra (654-cü ildən) bütün Qafqaz ərəb canişinliyinin yeni iqamətgahına çevrilmiş Bərdə idi.

Fütuhatın ilk çağlarında işğal olunmuş əraziyə nəzarət məqsədilə, adətən həmin yeri fəth etmiş ordunun başçısı vali təyin edilirdi. İşğalın davam etdiyi bu illərdə həmin başçılar bəzən obyektiv səbəblər üzündən işğal etdikləri yerin idarəsini, əlbəttə xəlifənin razılığı ilə, silahdaşlarından birinə həvalə edir, özləri isə mərkəzin işğal siyasətini davam etdirirdilər. Məsələn, Azərbaycana yürüşün ilk iştirakçılarından olan sərkərdə Bukayr, yuxarıda gördüyümüz kimi, Şimala hərəkət əmri aldığından öz yerinə Utba ibn Farkadı təyin edir. Həmin dövrdə *amil* titulu daşıyan Utba ibn Farkad Xilafətin Azərbaycandakı nümayəndəsi kimi Azərbaycan mərzbanı ilə müqavilə bağlayır. *Amil* titulu əsasən vergiyə nəzarət edən xəzinə qulluqçuları daşıyırdılar. Lakin Xilafətin siyasi tabeliyini qəbul etmiş işğal zonalarında başlıca məqsədin vergi yığmaq olduğu bu ilk dövrdə həm mülki, həm hərbi hakimiyyət çox vaxt eyni adama - o yerləri fəth etmiş hərbi başçıya həvalə edildiyi üçün *amil* - "vergiyə nəzarət edən" və *əmir* - "hərbi başçı" titulları vali - "canişin" titulu əvəz edirdi (məsələn, Azərbaycanla bağlanan müqavilədə Utba ibn Farkad *amil* adlanırdı). İşğalın geniş şəkil aldığı sonrakı illərdə artıq *əmir*, *amil* və eləcə də *qazı* (hakim) vəzifələri ayrı-ayrı Şəxslər arasında bölüşdürüldü. Vilayətin idarəsi əmir və ya valinin başçılıq etdiyi və vilayətin baş Şəhərində yerləşən divan[xana] vasitəsilə həyata keçirilməyə başladı: *amil* -vergi işlərini idarə edən mülki hakim, *qazı* isə məhkəmə işlərinə baxan dini hakim idi.

İşğal gedə-gedə təyin olunan ilk canişinlər əvvəlki yerli hakimlərlə müqavilə bağlayır, onlardan siyasi asılılıq və cizyə tələb edir, əvəzində isə keçmiş imtiyazlarını saxlamağa boyun olur və hətta bəzən müqavimətsiz tabe olmuşları öz köhnə yerlərində saxlayırdılar. İşğal olunmuş Azərbaycanda da vəziyyət belə idi: əl-Bəlazurinin məlumatına görə, Ərdəbildə iqamətgahı olan keçmiş Sasani mərzbanı ərəb üsul-idarəsinə tabe olduğdan sonra öz əvvəlki iqamətgahını və imtiyazlarını saxlayır, əhalidən yığıdığı vergiləri isə artıq Xilafət xəzinəsinə göndərirdi. Ərəblərin siyasi hakimiyyətini qəbul edən və vergi ödəməyi öhdəsinə götürən Albaniya işxanı Cavanşir də yalnız bu yolla öz əvvəlki imtiyazlarını qoruya bilmişdi. Pul və natura ilə toplanmış vergi xəlifə xəzinəsi agentləri vasitəsilə ərəb canişininə çatdırılırdı. Məhz bu dövrdə işğal zonalarının idarəsində yerli hakimlərlə yanaşı, yüksək rütbəli ruhanilər - Adurbadaqanda - mobed, Albaniyada isə katolikos iştirak edirdilər. Yerli üsuli-idarəyə verilən bu sərbəstlik mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi dövrlərdə ərəblərlə bağlanan müqavilələrin pozulmasına və vergilərdən imtina edilməsinə səbəb olurdu. Belə bir hadisə Azərbaycanda da baş verdi: fütuhattan düz bir il sonra, Azərbaycanda baş verən çıxışlar müqavilənin pozulmasına, bu isə torpaqlarımızın yeni işğalına gətirib çıxartdı. Elə o vaxt Həbib ibn Məsləmənin və Salman ibn Rəbiənin başçılıq etdiyi ərəb qoşunları bütün tarixi Azərbaycan ərazisini, eləcə də, Cənubi Qafqazın

qalan vilayətlərini tuta bilmişdilər. Adətən, yeni müqavilənin şərtləri daha ağır olurdu, ancaq azərbaycanlılar köhnə müqavilənin təsdiqinə müvəffəq oldular və onun şərtlərinə əməl edəcəklərini bildirdilər. İşğal etdikləri ərazidə əsasən iri şəhərləri və mühüm qovşaqları tutan ərəblər bu yerlərdə rabitəçi dəstələri yerləşdirir, qalanları isə yürüşü davam etdirirdilər. Ərəblərin fəal hərbi ekspansiya apardığı ilkin çağlarda daha çox fəaliyyət göstərən belə qarnizonda (*rabatlarda*) əsgərlər dördillik icbari xidmət keçməli idilər. Fətuhət tam başa çatdıqdan, Azərbaycanın həm cənub, həm Şimal hissələri bütövlükdə ərəb işğalı dairəsinə daxil olduqdan sonra, belə əsgəri hissələr iri şəhərlərlə yanaşı, həmçinin sərhəd zonalarında, xüsusilə Xilafətin təhlükəli Şimal hüduqlarında yerləşdirildi. Belə ki, Dərbəndi tutan ərəblər ilk növbədə onun mühüm strateji mövqeyinə diqqət yetirdilər və burada xəzərlərdən qorunmaq üçün güclü qarnizon yerləşdirdilər. Elə bu dövrdə Kasak (Qazax) kimi sonralar möhkəmləndirilmiş şəhərlərə çevrilən hərbi düşərgələr, dağ keçidlərində isə "bab" (qapı, darvaza) adlanan xüsusi məntəqələr yaradıldı. Ərəblərin möhkəmləndirdiyi və hərbi hissələr yerləşdirdiyi bu düşərgə və məntəqələrin əksəriyyəti hələ Sasanilər dövründən qalma idi. Qarnizonda yerləşən dəstələr nəinki hərbi xidmət göstərir, eləcə də təsərrüfat işlərinə baxır, tabeliklərində olan ərazilərə nəzarət edir, müqavilədə nəzərdə tutulan vergilərin toplanmasına, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə göz olurdular. Qarnizonların saxlanması onsuz da Xilafətin ağır vergi boyunduruğuna düşmüş yerli əhalinin üstündə idi.

Xilafətin torpaq və vergi siyasəti. Xilafət dövründə beş torpaq sahibliyi mövcud olmuşdur. 1.Sultan (xəlifə) mülkləri, 2.Iqta, 3.Mülk, 4.Vəqf, 5. İcma. Bu torpaq bölgüsünə baxmayaraq Xilafətin bütün torpaqlarının ali mülkiyyətçisi dövlətin dini başçısı olan xəlifə idi. Ələ keçirilən ölkələrin torpaqları xərac torpaqları adlanırdı və mərkəzi divanda qeydə alınırdı. Həmin torpaqlardan gələn gəlir xəlifənin xəzinəsinə daxil olurdu. Xəlifə və ya sultan torpaqları mahiyyətinə görə dövlət (divan) torpaq bölməsinə yaxın idi.

Xilafətin sosial-iqtisadi quruluşunda iqta torpaqları çox mühüm rol oynayırdı. Çünki hakim zümrə, mülki və hərbi məmurlar və hərbi qulluqçular bu torpaqların gəlirləri hesabına saxlanılırdı. Xəlifə tərəfindən vəzifəyə qoyulan məmurlara verilən şəxsi iqtalar müvəqqəti olub, vəzifə müddəti bitdikdə geri alınırı. Adətən hərbiçilərə verilən icarə iqtaları da eyni səciyyə daşıyırdı; bir qayda olaraq irsən keçmirdi. Xilafət qarşısında çox böyük xidmət göstərən şəxslərə verilən xüsusi (xass) iqtaların sahibləri çox böyük səlahiyyətlərə malik olurdular və bu iqta növü irsən ötürülə bilərdi. Belə iqtalar həm də ərazicə çox böyük olurdu. Xəlifə Mötəsim Babək hərəkatını yatırdığına görə türk sərkərdəsi Afşinə Azərbaycan, Aran və Ərməniyyəni iqta vermişdi.

Xilafətdə mülk torpaqları xəlifə iqtaları, bataqlıqların qurudularaq əkinə yararlı hala salınması və xəlifə mülklərinin (dövlət torpağı) satın alınması hesabına yaranırdı. Xilafətə qədər Azərbaycan əyanlarının ixtiyarında olan xüsusi torpaqlar da indi mülk adlanırdı. Mülk torpaqlarını alıb-satmaq, bağışlamaq və

varislərə ötürmək olardı. Bu torpaq sahibliyinə görə hərbi xidmət göstərilməsi məcburi deyildi.

Xilafət dövründə Azərbaycanda geniş vəqf torpaqları mövcud idi. Vəqf torpaqlarının gəliri hesabına müqəddəs sayılan şəhərlər, müxtəlif dini müəssisələr (məscidlər, mədrəsələr və s.) saxlanılırdı. Azərbaycanda olan bəzi hərbi qüvvələrin əsgərlərinin – qazilərin də xərci vəqf torpaqlarının gəlirindən ödənilirdi. VIII-IX əsrlərdə Şirvanın (Bakının) neft və duz mədənləri Dərbənd əhalisinə, əslində buradakı ərəb qarnizonuna vəqf edilmişdi. Ümumiyyətlə, müsəlman ruhani idarəsinin ixtiyarında olan vəqf torpaqlarından xəzinə üçün heç bir xərac yığılmırdı. Vəqf torpaqlarının alqı-satqısı da qadağan idi.

Kəndlərdə əhaliyə məxsus olan torpaqlar, otlaq və biçənəklər icma torpaqları adlanırdı və bunlardan hökmən xəzinəyə xərac ödənilirdi.

Ərəblər Azərbaycanı işğal edəndən sonra ilk vaxtlar əvvəlki vergi sistemini saxlamışdılar. Əməvilərə qədər ərəblər Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində vergilərin ümumi miqdarını təyin edir, ancaq onun adambaşına bölgüsü işinə qarışmırdılar. Məhəmməd Peyğəmbərdən (Ə) sonra hakimiyyətdə olmuş və adı islam dünyasında müqəddəs tutulan 4 xəlifədən biri Həzrəti Əli ərəb hakimlərindən birinə yazdığı məktubda «xərac toplanmasına deyil, torpağın becərilməsinə diqqət yetirilməsini» əmr etmişdir. Əks halda «ölkə var-yoxdan çıxar, xalq qırılıb tükənərdi».

Əməvilər dövrünün digər xüsusiyyəti vergilərin Sasani dövrünə nisbətən bir neçə dəfə az olmasındadır. Əsas torpaq vergisi xərac olsa da, Azərbaycanın Aran bölgəsinin xristian əhalisi xəracla yanaşı, cizyə vergisi də ödəyirdi. Müsəlmanlardan alınan xərac məhsulun onda bir hissəsini təşkil edirdi və uşq adlanırdı. Qeyri-müsəlmanları dinə gətirmək üçün torpaq vergisi onlardan 2 dəfə çox alınırdı. Əməvilərin dövründə (661-750) vergi siyasətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 725/26-cı ildə Azərbaycanda və Aranda əhali, torpaq, mal-qara və hər cür əmlak yenidən siyahıya alındı. Bu zaman daha çox xərac vergisinin yığılmasına diqqət yetirilsə də, əhali üzərinə, sənətkarlıq məhsullarına, nikah bağlanmasına görə də vergilər qoyuldu. Əvvəlki dövrün vergilərindən olan novruz hədiyyəsi bərpa edildi, rahiblərin də üzərinə cizyə vergisi qoyuldu. Əməvilərin vergi siyasəti təkçə yoxsulları deyil, Aranın bir çox əyan və varlı adamlarını da dilənçi kökünə saldı və bir çox fəlakətlərə səbəb oldu. Xalqımız ağır zülməndən inləyirdi və dözülməz fəlakətlərdən xilas yolu da görünmürdü. M.Kalankatlının yazdığı kimi, vergi siyahıyaalması insanları və bütün ölkəni köləlik boyunduruğu altına saldı və 727-ci ildə dəhşətli aclıq baş verdi.

750-ci ildə Əməvilər sülaləsini yıxaraq siyasi səhnəyə çıxan Abbasilərin Azərbaycandakı sosial-iqtisadi siyasətində etdikləri əsas dəyişiklik mövliya adlanan yerli əyanlar zümərəsinə arxalanmağa başlanmasından ibarətdir. Abbasilər yerli əyanlara ərəblərlə eyni hüquq verməsələr də, əhalinin idarə edilməsində onlardan bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Abbasilərin dövründə xərac torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq sahəsinə görə nəqd pulla alınırdı.

Vergilərin nəqd pulla tələb edilməsi Azərbaycanda gümüş və qızılı tamamilə tükəndirmişdi. Xəlifə əl Mənsur (754-755) hətta ölümlərə görə də vergi tələb edirdi. Ona «pulun atası» ləqəbini vermişdilər. Mənbələrə görə «o, pulu Allahdan çox istəyirdi». Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809) Azərbaycanın və Aranın əhalisindən alınan vergilərin miqdarı hədsiz dərəcədə artırıldı. Azərbaycandan ildə 4 milyon dirhəm, Muğandan 3 milyon dirhəm vergi toplanılırdı. Vergi zülmündən qaçan və ya şəhərə köçənlərin mülkiyyəti ərəb və yerli əyanlar tərəfindən mənimsənilirdi. Bu dövrdə xəracı və digər vergiləri ödəyə bilməyənləri döyür, qızmar günəş altında saxlayır, başlarına yağ tökür, arvad-uşaqlarını qula çevirir, inəyini, davarını - ələ keçən nəyi var idisə, zorla alıb-aparırdılar. Mənbələrdə vergilərin iltizama verilməsi, iltizamçıların lazımı məbləğdən artıq pul və vergi yığmaq üçün rəiyyətlə rəhimsiz rəftarı haqqında da məlumatlara rast gəlinir.

Xilafət dövründə Azərbaycan əhalisi xüms və zəkat vergisi də ödəyirdi. Xüms yeni əmlakdan, neft, duz, filiz mədənlərindən və dəniz nemətlərindən ödənilirdi. Zəkat vergisi əmlakın onda birindən az hissəsini təşkil edirdi.

Xilafətin köçürmə siyasəti. Xilafətin Şimal hüdudlarının möhkəmləndirilməsi xəlifələr tərəfindən həyata keçirilən köçürmə siyasəti ilə müşayiət edildi: özlərindən əvvəlki işğalçıların (İranlıların və b.) yolu ilə gedən ərəblər böyük miqdarda ərəb əhalisini həmin vilayətlərdə məskunlaşdırdılar.

Azərbaycanın münbit torpaqları, gözəl təbiəti çox yerdə sərt iqlim şəraitində yaşayan ərəbləri cəlb edir, öz yerlilərinin burada xəlifə qulluğunda olmasından istifadə edənlər axışıb Azərbaycana gəlirdilər. Mənbələrin (əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih və b.) məlumatına görə hələ "Əli ibn Əbu Talib (656-661) əl-Əşas ibn Qeysi Azərbaycana hakim təyin etdikdə... o, Ərdəbildə əta və divan siyahısına salınmış ərəblərdən yerləşdirdi... Ərəblər Azərbaycanda məskən saldıqda, onların Kufədən, Bəsredən və Şamdan olan qohumları da buraya axışdılar. Hər biri bacardığı qədər torpaq zəbt etdi, bir hissəsi isə əcəmlərin torpağını satın aldı. Kəndlər həmin ərəblərin himayəsinə keçdi, belə ki, ərəblər onları müdafiə etməli idilər, kəndlilər isə ərəblərin yardımına çevrildilər".

VIII yüzilin 30-cu illərinin başlanğıcında Azərbaycan və Ərminiyyəyə yenidən hakim təyin edilmiş Məsləmə ibn Əbdülməlik Dərbənd sərhəd vilayətində ərəblərin mövqeyini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Dərbəndi dörd zonaya bölüb, burada Fələstin, Şam və əl-Cəzirənin bir çox yerlərindən olan iyirmi dörd min ərəb döyüşçüsünü yerləşdirdi. Bundan bir neçə il sonra, 736-cı ildə, xəlifə Hişam dövründə Dərbəndin hakimi təyin edilmiş Əsəd ibn Zafir əs-Suləmi, "Dərbəndnamə"nin məlumatına görə, xəlifənin ona qoşduğu dörd yüz silahdaşı və müxtəlif ərəb qəbilələrindən olan adamlarla birlikdə Şəhərə göndərildi.

Əsasən Şimal ərəb tayfalarına iltifat göstərən Əməvi xəlifələri ilk ərəb kolonistlərinə Azərbaycanda torpaq ayırarkən, onları oturaq həyata keçirərkən iki məqsəd güdürdülər: əvvəla xəzinəni təqaüd xərcindən xilas edir, ikincisi, işğal

olunmuş ərazilərdə ərəblərin hakimiyyətini möhkəmləndirirdilər. Əməvilər sülaləsinin süqutundan (750) az sonra sonuncu Əməvi xəlifələrinin arxalandıqları Şimal ərəb tayfaları öz imtiyazlarından məhrum oldular. Cənub ərəb tayfalarına arxalanan Abbasilər Şimal tayfalarını tədricən Azərbaycan və Arrandakı məskənlərindən sıxışdırmağa başladılar. Azərbaycanın cənubunda - Təbrizdə *rəvvadilər*, anic və Cilbayədə *həmdanilər*, Bərzədə *avdilər*, Nerizdə *tailər*, Səratda *kindilər* və s. məskunlaşdılar. Beləliklə, əl-Yəqubinin sözləri ilə desək, "Yəməndən olan [cənub] qəbilələri [Şimalı] *nizarilərin* yerlərini tutdular".

Ancaq Şimalda, Arranda yeni sülalənin nümayəndələri orada məskunlaşmış Şimal tayfaları tərəfindən düşmənçiliklə qarşılandılar. Beyləqanda, eləcə də Bərdə, Qəbələ, Dərbənd və bir çox başqa yerlərdə Abbasilərə güclü müqavimət göstərildi. Bu müqavimətə yalnız Yəzid ibn Məzyəd əş-şeybaninin Azərbaycan və Arranda hakimliyi dövründə qəti olaraq son qoyuldu. Orta çağ müəllifinin sözlərinə görə, o, "ölkədə qayda yaratdı və *nizariləri* (yəni Şimal tayfalarını - N. V.) *yəmənliylərlə* (yəni cənub tayfaları ilə - N. V.) bərabərləşdirdi".

Ərəblərin Azərbaycana köçürmə siyasəti IX yüzilin birinci rübünə qədər davam etdi. Ancaq Harun ər-Rəşidin dövründə baş qaldıran və əl-Məmun dövründə ən yüksək zirvəsinə çatan xürrəmilər hərəkatı, eləcə də bir çox ərazilərin Xilafət tərkibindən çıxması ərəb tayfalarının Qafqaza mühacirətinə təsir etdi və nəhayət, onu tamamilə dayandırdı. Bu tayfalar haqqında indi yalnız müasir Azərbaycanın bəzi yaşayış məntəqələrinin həmin tayfalar üçün ümumi olan "ərəb" sözünün qaldığı adları xəbər verir məsələn, Ərəbkeymuraz, Ərəbhacı, Ərəblər, Ərəbuşağı, Ərəbşahverdi, Ərəbbəsre, Ərəbocaq və b.).

Sual 3. Ərəb işğalına qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi

Ərəb işğalına qarşı ilk üsyanlar. Xürrəmilərin təlimi və onun mahiyyəti. 632-ci ildə gələcək varisləri haqqında heç bir vəsiyyət qoymayan Məhəmməd peyğəmbər vəfat etdi. Bu qəfil hadisə müsəlman icmasının dini və dünyəvi rəhbərliyinə kimin haqqı çatması sualı ətrafında qızğın mübahisələrin yaranmasına səbəb oldu. Hakimiyyət uğrunda gedən açıq mübarizə müxtəlif dini-siyasi görüşlərin formalaşmasına gətirib çıxartdı. VII əsrin ikinci yarısında Əli tərəfdarları siyasi qrupu - "şiə"nin təşəkkül tapması, sonralar islamda xüsusi dini-siyasi hərəkatın - şiəliyin yaranması üçün təkan oldu.

734-741-ci illərdə Qafqaz cəbhəsində xəzərlərə qarşı döyüşlərdə müvəffəqiyyət qazana bilmiş ərəblər, Xilafətin başqa bölgələrində, xüsusilə Orta Asiya və Şimali Afrikada mərkəzi hakimiyyət əleyhinə yönəlmiş çıxışların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdilər.

İqtisadi vəziyyətin ağırlaşması da mövcud şəraiti həddən artıq gərginləşdirmişdi.

Əməvilərə qarşı üsyanlar. Ərəb üsuli-idarəsinə qarşı Azərbaycanda artan hərəkatın "əl-Qəssab" (qəssab, ətçi) ləqəbli Müsafir ibn Kəsir (Küseyr) dururdu.

Xilafət mərkəzində hakimiyyət uğrunda gedən dini-siyasi çəkişmədən öz mənafeləri üçün istifadə edən başqa yerli feodallar kimi, Müsafir də vergi zülmündən, aramsız müharibələrdən zara gəlmiş xalqın köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirmək, ərəb ağalığından qurtarmaq istəyirdi.

Məhz, bu qarışıq dövrdə, Abbasi emissarları - *dailəri* (*dava- "dövət"* sözündəndir), yerlərdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı geniş təbliğat aparırdılar. Əməvilərə qarşı yalnız peyğəmbər nəslinə mənsub olan Abbasilər və Ələvilər deyil, eyni zamanda bütün müxalif qüvvələr, o cümlədən "xaricilər" təriqətinə mənsub şəxslər də çıxış edirdilər. Özlərini islamın "saflığı" uğrunda mübarizlər kimi qələmə verən, dinin vacib göstərişlərinin ciddi icrası ilə fərqlənən "xaricilər" ali hakimiyyət məsələsində həm xəlifənin yalnız qüreyşilərdən seçilməsi şüarı ilə çıxış edən sünnilərə, həm də hakimiyyətin Məhəmməd peyğəmbərin nəslinə irsən keçməsi və imamlığın (Xilafətin) dini mahiyyət daşması nəzəriyyəsini müdafiə edən şiələrə qarşı çıxırdılar. "Xaricilər" dini icmanın-dövlətin başçısının qeyd-şərtsiz seçki yolu ilə seçilməsini qəbul edir, başçılığa namizədin mənşəyinə heç bir əhəmiyyət vermirdilər. Görünür, "xaricilər" in məhz belə təlimləri yerlərdə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırları özünə daha çox cəlb edirdi.

Üsyan təhlükəsini gören vali Asim ibn Yəzid əl-Hilali qiyamçıların Beyləqan əhalisindən olan iki başçısını yanına çağırtdırır. Onlardan birinin adı Aban ibn Maymun, o birininki isə Qüteybə ibn Sadaka idi. Vali onların ikisini də tutub, Beyləqan zindanına saldırır. Xəbər qiyamçıların başçısı, bu zaman Varsanda olan Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssaba yetişir. Gecədən xeyli keçmiş o, bir dəstə tərəfdarı ilə Varsandan çıxıb Beyləqana gəlir. Onlar nərdivan qoyub, şəhər divarlarına çıxırlar. İsmət ibn Müslim Beyləqana birinci daxil olur. O, qarovul dəstəsinin rəisini tutub, elə divarın üstündəcə başını kəsir. Onlar Beyləqana girirlər. Əmir Asim ibn Yəzid əl-Hilali Bərdə şəhərinə çəkilir... Qiyamçılar Qüteybə ibn Sadaka və Aban ibn Maymunu zindandan azad edirlər... Beyləqana hər yerdən çoxlu adam axışır, tezliklə böyük bir ordu yığılır. Müsafirin başçılıq etdiyi bu ordu Bərdəni tutmaq məqsədi ilə Beyləqandan çıxıb, çox keçmədən Yunana yetişir. Əmir Asim ibn Yəzid əl-Hilali bundan xəbər tutub, öz adamlarını toplayır və qoşununu Bərdə qapıları yanında, Tərtər çayı boyunca yerləşdirir. Müsafir, Asim ibn Yəzidin düşərgəsinə yetişir. Qiyamçılar "Allahu əkbər" deyərək, Asimin ordusuna hücum çəkir və onu darmadağın edirlər. Bərdə əmiri Asim ibn Yəzidin özü və bir çox əsgərləri öldürülür. Asimin oğlu Zəfər qoşunun qalıqları ilə çox pis halda özlərini Bərdəyə çatdırırlar..."

Əməvilərə qarşı mübarizə dalğası təkəcə Azərbaycanı deyil, bütün vilayətləri bürümüşdü. Bu çıxışların ən qüdrətliyi 747-ci ildə Mərv vadisində Əbu Müslim Xorasaninin başçılığı ilə oldu. Üsyan tezliklə Qərbi İrandan İraq ərazisinə yayıldı. Dəclə çayının sağ qolu Böyük Zab çayı üzərində üsyançıların ordusu ilə II Mərvanın qoşunu arasında baş verən döyüş xəlifə əsgərlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələndi. II Mərvan bir dəstə yaxın adamları ilə Şama, sonra Fələstinə, oradan da Misirə qaçdı. Yeni ordu toplamaq cəhdləri boşa çıxan Mərvan Məğribə

keçmək istəyərkən öldürüldü. Beləliklə, Əməvilər sülaləsinin 90 illik ömrü başa çatdı. Xilafətdə hakimiyyət Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslinin əlinə keçdi. Ədəbiyyatda paytaxtının adı ilə Bağdad Xilafəti də adlandırılan Abbasilər sülaləsinin (750-1258) hakimiyyət dövrü başlandı.

Abbasilərə qarşı çıxışlar. Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın strateji və siyasi əhəmiyyətini yaxşı dərk edən ilk Abbasi xəlifəsi Əbu-l-Abbas (750-754) hakimiyyəti ələ alan kimi qardaşı, gələcək xəlifə Əbu Cəfəri Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin valisi təyin etdi. Yeni vali bütün Cənubi Qafqazı bürümüş çıxışların qarşısını almaq, xüsusilə bu zaman Azərbaycanın xeyli hissəsini öz hakimiyyətinə tabe edə bilmiş Müsafir ibn Kəsinin üsyanını yatırtmaq üçün buraya hakim təyin etdiyi Məhəmməd ibn Sulu qiyamçıların üzərinə göndərdi. IX yüzil ərəb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, "Müsafirin və onun tərəfdarlarının müqavimətinə baxmayaraq, yüz minlik Xilafət qoşununun başında duran Məhəmməd ibn Sul, nəhayət, üsyanı yatıra bilir. Müsafir öldürülür, üsyançıların son sığınacağı olan Sisyaadakı Kilab qalası alınır. Müsafirin və onun silahdaşlarının kəsilmiş başları xəlifə sarayına göndərilir".

Lakin üsyanın yatırılması mövcud ağır vəziyyəti düzəldə bilmədi.

Vergi yükünün ağırlığı, xəzərlərin 763-cü ildə yenidən başlanan hücumları əhalinin güzəranını daha da pisləşdirmiş, üsyan və çıxışların sayını artırmışdı. Xəlifə əl-Mənsurun oğlu əl-Mehdi dövründə (775 - 785) siyasi vəziyyət xeyli gərginləşdi.

Xəlifə əl-Mehdinin Abbasilərin hakimiyyətin yeganə qanuni varisi olmaları haqqında qərarı ideoloji mübarizənin fəallaşmasına, hakimiyyət uğrunda mübarizənin yeni yollarının aranmasına gətirib çıxartdı. Bunlardan ən mühümünü 794-cü ildə Beyləqanda baş verdi. Üsyanın başında Abbasi xəlifələri əl-Hadinin və Harun ər-Rəşidin dövründə dəfələrlə üsyan etmiş, xaricilər təriqətindən olan, əl-Kufinin "əş-Şəri" - Şər (Şərəşur adam) adlandırdığı məşhur qiyamçı Əbu Müslim dururdu.

Beyləqan üsyanının başlanması üçün əsas bəhanə vergi zülmündən cana doymuş qonşu bərdəllilərin ərəb amili (vergi rəisi) Əbussabbahı öldürmələri oldu. Xəlifə üsyançılara qarşı İshaq ibn Müslim əl-Uqaylinin başçılığı ilə beş minlik iraqı sūvari yolladı. Varsan yanında baş verən qanlı döyüşdə Xilafət ordusu darmadağın edildi. Bundan sonra xəlifə Harun ər-Rəşidin biri digərinin ardınca göndərdiyi daha iki qoşun məğlubiyyətə uğrayır. İlkin uğurlara baxmayaraq Əbu Müslim sonrakı əməliyyatlarda müvəffəqiyyət qazana bilmir - Naxçıvanı ələ keçirsə də Dəbilin dörd aylıq mühasirəsi baş tutmur. Sisəcanı (Sisyanı) keçərək, Beyləqana qayıdıb, bu şəhərdə möhkəmlənən Əbu Müslimə qarşı otuz minlik əsgəri olan üç ordu göndərilir. Yəhya əl-Həraşi və Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin başçılıq etdikləri bu ordular hər tərəfdən Əbu Müslimə hücum edirlər. Lakin qaynaqdakı məlumatlara görə, hücum ərəfəsində Əbu Müslim ölür. Onun yerini tutmuş beyləqanlı əs-Səkin ibn Musa ibn Hayyan döyüşdə məğlub edilir,

onun oğlu Xəlil əsir düşür. Çox keçmədən Yəzid ibn Məzyədın başçılıq etdiyi qoşun üsyançıların son hücumunu da dəf edir.

Xürrəmilər hərəkatı. Artıq Abbasilərin dövründə hakim sülalə ilə mübarizə səhnəsinə etiqladları ayrı da olsa, məqsədləri yaxın olan təriqlətlər atıldılar. Elə buna görə də müsəlman müəllifləri ideya baxımından yaxınlaşmış bu təriqlətləri sadəcə olaraq bir-birinə qarışdırır, onları gah xürrəmi, gah məzdəki adlandırır, bəzi hallarda ifrat şiə təriqlətlərinə aid edirdilər. Mənbələr Abbasilərin dövründə İrən və b. yerlərdə müxtəlif atəşpərəst - məzdəki təriqlətlərinin fəaliyyət göstərdiklərini təsdiq edir. İbn ən-Nədim (X əsr) xürrəmiləri atəşpərəst *müxəmmirilərə* - məzdəkilərə və babəkilərə ayırır. Əl-Bağdadi də islamaqədərkı xürrəmiləri məzdəkilər, islam dövrü xürrəmilərini isə xürrəmdinilər adlandıraraq, sonuncuların ümumi adları müxəmmirə olan babəkilərə və məzyərilərə ayırdıqlarını bildirir.

Əş-Şəhrəstani ifrat şiəçi kimi xarakterizə etdiyi, eyni ehkamlara riayət edən bu təriqlətçilərin İsfahanda xürrəmilər və kuzilər, Reydə məzdəkilər və sunbadilər, Azərbaycanda bir yerdə dakulilər, başqa yerdə müxəmmirilər, Mavarannəhrdə mübayyidilər kimi tanıdıqlarını bildirir. İslam dövrü məzdəkilərinin tarixi ilə xüsusi məşğul olmuş İ. P. Petruşevskinin fikrincə, burada söhbət yaxın ideologiyası və sosial proqramı olan qohum təriqlətlər qrupundan gedir; buna görə də eyni təriqlətlərin bəzən xürrəmi, bəzən məzdəki hesab edilməsi heç də təəccüb doğurmur. Onun rəyinə görə, burada erkən məzdəkilik inamları ilə "ifrat" şiə ideyalarının birləşməsindən yaranmış ümumi məzdəki-xürrəmi tipli təriqlətlərdən danışmaq olar.

Babək hərəkatının müasiri, ərəb alimi Əbu Hərifə əd-Dinəvəri (895-ci ildə vəfat edib) hələ o zamanlar Babəkin əsli və təlimi haqqında müxtəlif rəylər olduğunu göstərirdi.

Həmin rəylərin müqayisəsi belə bir qənaətə gətirir ki, Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər-babəkilər öz ideya və əməlləri ilə ifrat şiəçilərə və batiniərə yaxınlaşan xürrəmdinilərdən fərqli olaraq əsası məzdəkiliklə bağlı yeni dini görüş yaratmış, yalnız ərəblərin hakimiyyətlərinə qarşı deyil, onların təbliğ etdikləri və o dövrdə Azərbaycanda hələ tam mənimsənilməyən ideologiyalarına qarşı da çıxmışdılar.

Orta əsr müəllifləri "xürrəm" termininin mənşəyini izah etməyə cəhd göstərmişlər. Hələ əl-Məsudi, Yaqut və b. bu adı Ərdəbil yaxınlığında yerləşən Xürrəm kəndi ilə əlaqələndirirdilər. Digər müəlliflər (məsələn, əs-Səmani) belə hesab edirdilər ki, xürrəm adı həmin adamlara halal-haram bilmədikləri, şərab içməyi, qadınlarla əylənməyi xoşladıqları, ümumiyyətlə fayda və ləzzət verən hər şeyi xeyirxah əməl hesab etdikləri üçün verilib. "Xürrəm"ın ərəb sözü olmadığını qeyd edən Əbu-l-Fərəc İbn əl-Cavzi, onun insanın zövqünü oxşayan xoşagələnlər və maraqlı şeyləri ifadə etmək üçün işlədildiyini bildirir. Onun açımına görə bu söz insanın hər hansı bir ləzzətə, ehtirasa meyilli olduğunu, cəmiyyətdəki əxlaq normalarına biganəliyini, dini qanunları tamamilə pozduğunu göstərir. İbn əl-Əsir

isə xürrəmi adının onlara "anaları, bacıları və qızları ilə arvadları kimi yaşadıkları üçün" verildiyini iddia edir.

Onu da qeyd edək ki, bu cür haqsız baxışlar xürrəmiləri başdan-başa günah işlətməkdə və əxlaqsızlıqda ittiham edən bəzi müasir tədqiqatçılar (G.Vayl, Y.Manandyan, G.Flügel, V.Myur, İ.Velhauzen və b.) tərəfindən də dəstəklənmişdir. "Xürrəm" sözünün heç bir əsas olmadan yalnız zahiri mənasına görə (farsca "şad, xürrəm") yozan araşdırıcılar həmin sözün tarixi və etimoloji köklərinə varmamışlar. Bir sıra tədqiqatçılar isə (məsələn, Həsən İbrahim Həsən) xəlifə və onun ətrafının mənəvi saflığını və qüsursuzluğunu nümayiş etdirmək, tarix qarşısında onlara bəraət qazandırmaq üçün Xilafətin bütün əleyhdarlarına, o cümlədən Babəkə və xürrəmilərə qara yaxır, belələrini pozğunluqda və əyyaşlıqda ittiham edirdilər. Azərbaycanda Xürrəmilər hərəkatının son araşdırıcılarından olan Ziya Bünyadov bu sözü qədim fars dilindəki "xur, xvar" - "od, günəş" anlayışı ilə əlaqələndirir.

Həm məzdəki, həm də xürrəmi hərəkatları hakim siniflərin və Xilafətin əleyhinə yönəldilmişdi. Xürrəmilərin icması, görünür, daxildəki qayda-qanun məsələlərini həll edən imamlar, eləcə də icmadan icmaya gedərək təbliğat aparan, icma üzvlərinə təlimin başlıca müddəalarını öyrədən təbliğatçı - mələklər tərəfindən idarə olunurdu. Xürrəmilər **hülul** (Tanrının insanda həll olması, təcəssüm etməsi) və **tənasüx** (ruhun ölməyib bir bədəndən başqasına keçməsi) təlimlərindən çıxış edirdilər.

Xürrəmilərin sosial bərabərlik ideyasını irəli sürmələri, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyəti qeyd etmələri orta əsrlər mühitində mühüm ictimai hadisə idi.

Xürrəmilərin ilk çıxışları. 755-ci ildə baş verən və sözsüz ki, xürrəmdinilərin də iştirak etdikləri Sunbad üsyanı nəzərə alınmazsa, mənbələrdə "əl-müxəmmirə" - "qırmızı geyinmişlər" adı ilə məşhur olan xürrəmilərin ilk məlum çıxışı 778-ci ilə aid edilir.

Üsyanın başında "Əbd əl-Qəhhar adlı birisinin" durduğu haqqında xəbər verən Ət-Təbəriyə fərqli olaraq Nizamülmülk üsyan başçısının Əbu Müslimin oğlu Əbu əl-Qərra olduğunu, üsyançıların "Əbu Müslim sağdır. Məmləkəti tutaq!" şüarı ilə çıxış etdiklərini dəqiqləşdirir. Onu da qeyd edək ki, Nizamülmülk üsyançıları "qırmızı geyinmişlər" əvəzinə, "xürrəmdinilərlə birləşmiş" "qırmızı bayraq (sorexələm) batinilər" adlandırır. Müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan bu üsyandan keçən az qala iyirmi illik nisbi sükutdan sonra mənbələr "qırmızı geyinmişlər" in 796-797-ci ildə baş verən yeni çıxışı haqqında xəbər verir. 797-798-ci il hadisələrindən bəhs edən Ət-Təbəri həmin il "qırmızı geyinmişlər" in Curcanı tutmaları haqqında məlumat verir. Bu üsyanlar müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdi.

Xürrəmilərin yeni çıxışı 808-ci ilə aiddir. Bu dəfə İsfahan, Rey, Həmədan və b. yerləri əhatə edən üsyan, Ət-Təbərinin məlumatına görə, Azərbaycanda başlanmış, hər yerdən gələn yüz mindən artıq adam üsyana qoşulmuşdu. Lakin

Abbasi üsuli-idarəsinə qarşı yönəldilmiş bu çıxış da uğursuzluqla nəticələnmiş, "saysız adam öldürülmüş", çoxlu əsir tutularaq, Harunun Karmisindəki qərargahına gətirilmiş, onların bir hissəsi məhv edilmiş, qalanları isə Bağdad bazarında satılmışdılar.

Bu hadisədən sonra xürrəmilərin Xilafətə qarşı çıxışları ara verdi. Mənbələrdən məlum olur ki, xürrəmilərin rəhbərləri olan Cavidan və Əbu İmran bu zaman ədavətə başlamış, aralarındakı münasibətləri aydınlaşdırmaqla məşğul olmuşdular. Başçılar arasında günü-gündən artan bu çəkişmə onları, habelə onların ardıcılıqlarını Xilafətə qarşı mübarizədən yayındırırdı. 816-cı ilə qədər xürrəmilər mərkəzi hakimiyyəti yalnız adda-budda çıxışlarla narahat edirdilər. 816-cı ildə Cavidan və Əbu İmran açıq döyüşdə bir-birini öldürdülər: Əbu İmran döyüş meydanında, Cavidan isə aldığı ağır yaradan üç gün sonra həlak oldu. Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilərə rəhbərlik etməyə başlayan Babək hərəkatın məcrasını tamamilə Xilafətə qarşı yönəltdi.

Dövrün bütün çıxışları kimi, dini zəmində təşəkkül tapan bu mübarizə siyasi mahiyyət kəsb edərək, tədricən ərəb əsarətinə, feodal istismarına, eləcə də islamın əsaslarına qarşı yönəldilmiş ümumxalq hərəkatına, sözün əsil mənasında müharibəyə çevrildi. Onun əsas hərəkatverici qüvvəsi əldə etdikləri məhsulların təqribən yarısını vergi şəklində ərəblərə verən kəndlilərdən ibarət olsa da, şəhər yoxsulları, sənətkarlar, habelə Xilafətdən narazı olan bəzi yerli feodallar da bu mübarizəyə qoşuldular.

Xilafət mərkəzində hakimiyyət uğrunda əl-Əmin və əl-Məmun qardaşları arasında gedən mübarizədən yaranmış mürəkkəb şərait Babəkə vəziyyətdən istifadə etməyə, Abbasilərdən narazı əhalini ərəb üsuli-idarəsinə qarşı qaldırmağa kömək etdi.

Babəkin başçılığı altında xalq azadlıq müharibəsi və onun əhəmiyyəti. Xürrəmilər icmasına rəhbərliyi qəbul etmiş Babək Cavidanın vəsiyyəti adlandırdığı müqəddəs vəzifəni elan etdi: xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi altında "torpağa sahib olmalı, zalımları məhv etməli və məzdəkiliyi dirçəltməli" idilər.

Təyin edilmiş vaxtda çıxış işarəsi alan xürrəmilər Bəzz qalasına yaxın olan kəndlərdə ərəblərə və onların tərəfdarlarına hücum edib, hamısını qırdılar. Tədricən üsyan Bəzzin hüdudlarını aşaraq, ətraf nahiyə və kəndlərə keçdi. Üsyançılar oralarda olan ərəbləri də məhv etdilər.

Azərbaycanın və Arranın bütün guşələrindən ərəblərdən narazı kəndlilər Babəkin yanına axışmağa başladılar. Qaynağın məlumatına görə, "Babəkin qoşunlarının sayı o dərəcədə artdı ki, piyadalar istisna olunmaqla yalnız süvarilər 20 min nəfərə çatdı".

Çox keçmədən Azərbaycanın cənub torpaqlarının çoxunu ərəblərdən təmizləyən üsyan dalğası qonşu vilayətlərə də yayılaraq, azadlıq müharibəsi şəklini aldı. İlk növbədə Beyləqan əhalisi üsyançılara qoşuldu. Bu yerlərə Babəkin adamları göndərildi. Azadlıq müharibəsinin alovları Cibələ, Xorasana, şimal canişinliyinin digər vilayətlərinə yayıldı. Daha sonra üsyan "müxəmmirə

dininə etiqad edən" Məzyerin ardıcılılarının fəaliyyət göstərdikləri Curcan və Təbəristanı da əhatə etdi. Deyləm vilayəti əhalisinin əksəriyyəti və "dağlıq yerlərdə yaşayan kürdlər" də babəkilərə qoşuldular. Ərəb tarixçisi Əbu Mənsur əl-Bağdadinin məlumatına görə, yalnız Azərbaycanda və Deyləmdə Babək tərəfdarlarının sayı 300 min nəfər idi.

Ərəblərə qarşı mübarizədə məzlum kəndlilər, eləcə də bir sıra mülkədarlarla yanaşı, Xilafətin bəzi tanınmış xadimləri və əmirləri də Babəkə müttəfiqlik edirdilər. Bunlardan Babəklə məktublaşan Təbəristan hakimi Məzyər, xürrəmilərin yardımından istifadə edən əmir Minkicəvr əl-Fərqani, Mərənd hakimi İsmə əl-Kürdi və başqa kürd əmirləri siyasi məqsədlər naminə hərəkətə qoşulmuşdular. Bu məqsədlə Babəkə müraciət edənlər arasında ərəblərin Cənubi Qafqazdakı hakimi, Xilafətdən ayrılmağa cəhd edən Xatim ibn Hərsəmə (815-818) də vardı.

Hadisələrin bu gedişi xəlifə əl-Məmunu 819-cu ildə Yəhya ibn Müəz ibn Müslim başda olmaqla, Xilafətin ilk nizami ordusunu Babəkə qarşı göndərməyə məcbur etdi. Ərəblərlə xürrəmilər arasındakı döyüşlər gah bu, gah da digər tərəfin üstünlüyü ilə başa çatırdı.

820-ci ildə xəlifə, İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi Azərbaycanın və Ərminiyanın hakimi, habelə Qafqazdakı ərəb qoşunlarının sərkərdəsi təyin etdi. Lakin 821-ci ildə baş vermiş elə ilk döyüşdə o, basılaraq qaçmağa məcbur oldu.

Elə həmin il Arranın ərəb üsuli-idarəsi tərəfindən sıxışdırılan yerli hakimləri Babəkdən yardım istədilər. Xürrəmilərin böyük uğurları bu hakimlərin separatizmini gücləndirmişdi. Babəkə qarşı mübarizədə Xilafətin uğursuzluğu Arran və Ermənistanda yurd salmış "mütəğəllib" adlandırılan ərəblərin ("qalib gəlmiş" mənasını daşıyan ərəb sözüdür) mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlarına səbəb oldu.

Sünik hakimi Vasaq vəfat etdikdən sonra, Babək isə onun qızı ilə evləndi. Bu zamandan etibarən Sünik, Beyləqan, Arsax və Uti əraziləri xürrəmilərə tabe oldular.

824-cü ildə Əhməd ibn Cüneyd əl-Əskafinin başçılıq etdiyi hərbi dəstə ərəblərin yeni təyin olunmuş sərkərdəsi Zureyq ibn Əli ibn Sadağa əl-Əzdinin köməyinə göndərildi. Lakin Babək Əhməd əl-Əskafini əsir aldı, Zureyqin ordusu isə xürrəmilərə müqavimət göstərə bilmədi. Onda xəlifə, Zureyqin yerinə Məhəmməd ibn Humayd ət-Tusini təyin etdi. Bu qərarla razılaşmayan Zureyq yeni hakimə qarşı çıxdı. Buna görə də Məhəmməd ət-Tusi əvvəl Zureyqi və onun tərəfdarlarını ram etməli və yalnız bundan sonra Babəkə qarşı müharibəyə hazırlıq görməli oldu. Ət-Tusinin qoşunları iki il xürrəmilərə qarşı müvəffəqiyyətlə döyüşdülər. Bu uğura Arranda baş verən hadisələr də şərait yaratdı.

829-cu il iyunun 3-də Həştadsər dağı yaxınlığında xürrəmilərin Bəzz qalası uğrunda ərəblərlə babəkilər arasında həlledici döyüş baş verdi. Qanlı vuruşma xürrəmilərin qələbəsi ilə başa çatdı. Xürrəmilər 30 minədək ərəb döyüşçüsünü, o cümlədən Məhəmməd ət-Tusini məhv etdilər.

Elə həmin il ərəb qoşunlarının yeni komandanı təyin olunmuş İbrahim ibn əl-Lays ibn əl-Fədl də Babək tərəfindən məğlub edildi. Xəlifə, bu dəfə Abdullah ibn Tahiri baş komandan təyin etdi. Lakin o, bu vəzifəni icra edə bilmədi; vəfat etmiş qardaşını ona irsən çatmış Xorasan vilayətinin hakimi vəzifəsində əvəz etməli oldu.

833-cü ildə xəlifə əl-Məmunun ölümündən sonra xürrəmilər hərəkatı yeni qüvvə ilə alovlandı. Nizamülmülkün məlumatına görə, üsyan İsfahan, Fars və bütün Kuhistanı bürüdü. İyirmi illik hakimiyəti ərzində xürrəmilərə qarşı daim mübarizə aparan xəlifə əl-Məmun taxt-tacın varisi, qardaşı əl-Mütəsimə qoyub getdiyi vəsiyyətində xürrəmilərdən ehtiyat etməyi tövsiyə edirdi: "Xürrəmilərə gəldikdə isə, onlara qarşı müharibəyə qətiyyətli və amansız adam göndər, ona pulla, silahla, atlı və piyada qoşunlarla səbrlə yardım et. Müharibə uzanarsa, tərəfdarların və yaxınlarınla özün onlara qarşı get". Beləliklə, Xilafət taxtına çıxmış yeni xəlifə mərhum qardaşının vəsiyyətinə əməl edərək, xürrəmilərlə müharibəyə ciddi hazırlaşmağa başladı. Əl-Mütəsim anlayırdı ki, Azərbaycanı və digər vilayətləri bürümüş bu hərəkata qarşı mübarizənin boş buraxılması Xilafətin öz varlığı üçün təhlükə törədə bilər.

833-cü ildə Həmədan yaxınlığında döyüşdə ərəblər 60 min üsyançını həlak etdilər. Əzilmiş xürrəmilərin 14 min nəfərdən ibarət olan qalıqları sərkərdə Nəsr başda olmaqla Bizansa qaçdılar. Mənbələrin məlumatından görünür ki, onlar Bizansda xristianlığı qəbul edərək, ərəblərə qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etməyə başladılar. Həmədan yaxınlığında əldə edilən uğurdan sonra xəlifə əl-Mütəsim başa düşdü ki, xürrəmilər kimi təhlükəli rəqib üzərində qələbə qazanmaq üçün Bizansa qarşı aparılan fasiləsiz müharibəni dayandırmaq lazımdır. Bizans-ərəb sərhədində əldə edilmiş dörd illik (833-837-ci illər) sakitlik Babəkə qarşı bütün Xilafət qüvvələrini səfərbər etmək imkanı verdi. Əl-Mütəsim həmçinin başa düşürdü ki, sürətli qələbəyə ümid bəsləmək əbəsdir, bütün ehtiyatları səfərbər etmək, uzunmüddətli müharibəyə hazırlaşmaq lazımdır.

Xəlifə ilk növbədə Babəkin Zəncanla xəlifə ordusunun qərargahı olan Ərdəbil arasında dağıtdığı bütün qalaları yenidən bərpa etmək tapşırığı almış əmiri Əbu Səid Məhəmmədi gələcək döyüş bölgələrinə göndərdi. Əl-Mütəsim Zəncan - Ərdəbil yolu boyunca hərbi hissələrin yerləşdirilməsini də əmr etmişdi. Ərdəbil və Samirə şəhərləri arasındakı rabitə sistemi yenidən bərpa olundu. Bu yolun hər fərsəxində istənilən məlumatı lazımı ünvana çatdırmağa hazır olan atlı qasidlər yerləşdirildi. Yüksəkliklərdə qarovul postları quruldu. Bu yerlərdə duran gözətçilər bir-birlərini görə və atlı qasidlərin hərəkatı haqqındakı xəbəri bir-birlərini səsleməklə çatdırı bilirdilər. Bu yolla göndərilən xəbər çox tez - cəmi dörd günə baş komandanın qərargahından xəlifə sarayına çatdırılırdı. Xilafət tarixində ilk dəfə olaraq məhz bu müharibə zamanı rabitə vasitəsi kimi **poçt göyərçinlərindən** istifadə edilmişdir. Yalnız bu hazırlıq tədbirlərindən sonra, 835-ci ildə, xəlifə bizanslılara qarşı Misirdə aparılan vuruşlarda özünü mahir döyüşçü, istedadlı sərkərdə kimi göstərmiş usruşanalı Afşin Heydər ibn Kavusu

xürrəmilərlə döyüşəcək bütün xəlifə qoşunlarının baş komandanı təyin etdi. Mənbələrdən görünür ki, təkcə 837-ci ildə Babəklə müharibəyə bir milyon dirhəm xərcləmiş xəlifə əl-Mütəsim, hərbi əməliyyatlar olmayan günlərdə Afşinin özünə xəzinədən hər gün 5 min dirhəm, "ata oturduğu", yeni döyüş günlərində 10 min dirhəm ödənilməsini təmin etmişdi. Afşinin ordusu ardı-arası kəsilmədən silah, ərzaq və başqa sursatla təchiz edilirdi.

Ərdəbilə gələn Afşin xürrəmilərin dağıtdığı strateji əhəmiyyətli qalaların bərpasının sürətləndirməsini, öz qərargahının isə Bəzzə daha yaxın yerə - Bərzəndə köçürülməsini əmr etdi. Yeni qərargahla Ərdəbil arasındakı qalalar da möhkəmləndirildi. Bütün bu vaxt ərzində xürrəmi dəstələri tez-tez ərəb hərbi hissələrinə hücumlar edirdilər. Müaviyənin başçılıq etdiyi bu dəstələrdən biri Əbu Səid Məhəmmədin dəstəsinin yerləşdiyi qalaya hücum edərək, xeyli ərəb əsgərini əsir aldı, sonra isə Bəzz qalasına doğru yönəldi. Öz qoşunlarını yenidən toplayan Əbu Səid, Sindəbəyə adlanan yerdə Müaviyənin dəstəsini haqladı və xürrəmilər ilk dəfə olaraq Xilafətin nizami qoşunları tərəfindən məğlub edildilər. Ələ keçmiş xürrəmilər edam edildilər, başları isə Samirəyə göndərildi. Bu hadisə öz mülkləri üçün ehtiyat edən, eləcə də xürrəmilərin tezliklə darmadağın olunacağını hiss edən bir çox müttəfiqləri Babəkdən uzaqlaşdırdı. Onlardan biri - Təbrizin və Şahi qalasının (Urmiya gölündəki adada) hakimi Məhəmməd ibn əl-Bəis, hətta öz qayınatası, Babəkin sərkərdəsi İsmə ibn əl-Kürdinin dəstəsini darmadağın etdi, İsmənin özünü isə xəlifənin hüzuruna göndərdi. Verilən işgəncələrin təsiri altında İsmə ibn əl-Kürdi Babəklə müharibədə ərəblərə kömək edəcək qiymətli məlumatlar verdi. Ət-Təbərinin fikrincə, bu, Babəkə endirilmiş ikinci məğlubiyət zərbəsi idi.

Bütün 835-ci il boyu Afşin Bəzz qalası ətrafındakı məntəqələrin möhkəmləndirilməsi işini davam etdirdi. O, vaxtaşırı xürrəmilərə qarşı həmlələr edir, döyüşlər gah ərəblərin, gah da üsyançıların qələbəsilə başa çatırdı. Doğma yerlərə yaxşı bələd olan xürrəmilər ərəb qoşunlarını sursatla təchiz edən yollarda maneələr yaradır, cənubdan gələn karvanları ələ keçirirdilər.

836-cı ildə Həştadsər dağı yaxınlığında babəkilərlə ərəblər arasında yeni döyüş baş verdi. Ərəb ordusuna özündən xeyli razı sərkərdələrdən biri - Buğa əl-Kəbir (böyük) başçılıq edirdi. O, Afşinin əmrini gözləmədən xürrəmiləri məğlub etməyi qərara almışdı. Lakin döyüş ərəblərin uğursuzluğu ilə başa çatmış, Buğa özü canını zorla xilas edə bilmişdi.

836-cı ilin qışında Babək ən yaxşı sərkərdəsini, öz malikanəsində xəyanətkarcasına öldürülmüş Tarxanı itirdi. Onun ölümü xürrəmilərin fəaliyyətini xeyli mürəkkəbləşdirdi, bundan sonra hərəkət iştirakçıları bircə dəfə də qələbə qazana bilmədilər.

837-ci ildə xəlifə özünün türk sərkərdələrindən Cəfər ibn Dinar əl-Xəyyatı və İtahı Afşinin köməyinə göndərdi. Vəziyyətlə tanış olan sərkərdələr Afşinin Babəkə qarşı mübarizə üsullarını kəskin tənqid etdilər. Onu ləng hərəkət

etməkdə təqsirləndirildilər; belə ki, ərəb ordusunu Bəzz qalasından ayıran son dörd fərsəx məsafə (təqribən 25 km) yalnız bir ilə qət edilmişdi.

Mənbələrdə məlumat verilir ki, xürrəmilərlə müharibənin son ilində Afşin Babəklə və Təbəristan hakimi Məzyərlə danışıqlara girməyə cəhdlər göstərdi. Bu, sonralar, Məzyərin və Afşinin məhkəmə proseslərində aşkara çıxdı. Lakin separatçı məqsədlərə xidmət edən bu danışıqlar və yazışmalar uğursuzluqla nəticələndi. Yalnız bundan sonra Afşin Bəzz qalasına qəti hücum haqqında əmr verdi. Xürrəmilərin qalasının mühasirəsi xeyli uzandı. Babəkin dəstələri qaladan çıxaraq həmlələr edir və ərəblərə gözlənilməz zərbələr endirirdilər. Lakin qüvvələr bərabər deyildi. Qala qapıları yanında yerləşdirilmiş mancanaqlar qalaya daş yağdırır, ərəblərin işçi dəstələri qala divarlarından daşları çıxararaq, onları dağıdırdı. Lakin xürrəmilərin cəsurluğu Bəzz qalasını mühasirədən qurtara bilmədi. Məğlubiyyətin labüd olduğunu anlayan Babək Afşinlə şəxsi danışıqlara girdi. Afşin Babəkə aman vəd etdi. Babək daha bir gün gözləməyi xahiş etdi; görünür, o, hələ də qalanı möhkəmləndirmək və ərəblərə müqavimət göstərmək ümidini itirməmişdi. Elə ona görə də Babək Afşinin ikinci aman təklifini də rədd etdi.

837-ci il avqustun 26-da xürrəmilərin istinadgahı ələ keçirildi. Afşin Bəzz qalasının yerlə yeksan olunması haqqında sərəncam verdi. Nizamülmülk Bəzz alınarkən 80 mindən artıq xürrəminin öldürüldüyünü xəbər verir. Salamət qalmış əhali əsir alınır.

Afşin bütün yolları nəzarət altına aldı, Azərbaycan, Arran və Ermənistanın bütün qala və şəhərlərinin sahiblərinə xəbər göndərib, Babəki və onun adamlarını tutub verənə böyük mükafat vəd etdi. Elə bu vaxt Babəkə aman verilməsi haqqında xəlifə əl-Mütəsimin məktubu gəlib çıxdı. Afşinin düşərgəsində əsir saxlanılan Babəkin böyük oğlu atasına məktub yazaraq aman üçün gəlməsini xahiş etdi. Babək bu təklifi rədd etdi.

Babək və Abdullah bir müddət gizli yollarla Səhl ibn Sumbatın torpaqlarına yetişirlər. Nəhayət, aclıq onları dağlardan enməyə, xidmətçini ərzaq dalınca göndərməyə vadar edir. Onları görmüş adamlar Səhl ibn Sumbata dağlarda naməlum şəxslərə rast gəldikləri barədə məlumat verirlər. Vaxtilə Babəklə müttəfiq olmuş Səhl onu öz qalasına dəvət edir, yazda Bizansa yola salacağını vəd verir. Yorğun və ac Babək Səhlə inanaraq razılaşıır, lakin qardaşı Abdullahı bir vaxt kömək göstərdiyi, keçmiş müttəfiqi, Beyləqan hakimi Yesai Əbu Musanın yanına göndərir. Səhl, Babəkin və qardaşının yerini Afşinə bildirir, lakin Babəkin qorxusundan ərəblər gələndək ona qarşı heç bir tədbir görmür.

Ərəb mənbələri 222-ci il şəvval ayının 10-da (15.9.837) Babəkin Bərzənd şəhərinə gətirilməsi haqqında məlumat verirlər. Babəkin və onun qardaşının ələ keçirilməsi barədə əl-Mütəsimə xəbər göndərən Afşin, çox keçmədən əsirlərin Samirə şəhərinə aparılması haqqında əmr alır.

Edam yerinə fil üstündə, şahlara layiq paltarda gətirilən Babək qısa sorğusaldan sonra ağır əzablarla edam edilir. Əvvəl əl-ayaqları, sonra başı kəsilir.

Mənbələrin yazdığına görə, xalqı qorxutmaq üçün, edam olunmuş Babəkin başı Xorasana göndərilir, bədəni isə Xilafət paytaxtında çarmıxa çəkilir.

Hətta təəssübkeş ərəb müəllifləri də edam zamanı Babəkin nümayiş etdirdiyi mərdlik və mətanətə heyran olduqlarını gizlədə bilməmişlər. Sağ əli kəsildikdən sonra Babək həmin əli ilə sifətini başdan-başa qana boyamışdı. Nə üçün belə etdiyini soruşduqda, o, belə cavab vermişdi: "Sən (yeni xəlifə) əmr etdin ki, mənə çarmıxa çəksinlər, mənim edamım sənə boynundadır. Lakin başım bədənimdən ayrılanadək məndən axacaq qanın kəsilməyəcəyinə şübhə yoxdur. Qorxuram ki, bütün qanı axıb gedər, sifətim solar, adamlar elə əvvəldən ölümdən qorxduğumu zənn edərlər. Qanı axdığına görə deyil, bax elə buna görə mən belə etdim, sifətimi qana boyadım ki, rəngimin qaçdığı görsənməsin!"

Orta əsr ərəb müəlliflərindən əl-Müqəddisin yazdığına görə, "Babək üzərində qazanılan qələbə İslamın ən böyük qələbəsi, onun əsir alındığı gün müsəlmanların bayram günü olmuşdur". İbn Təğribərdi yazırdı ki, "Babək öz zamanəsinin qəhrəmanı və Xilafəti dəhşətə gətirən bir igid idi". Nizamülmülk "Siyasətnsamə" əsərində Babək üzərində qələbəni belə qiymətləndirirdi: "Mötəsimin üç qələbəsi olmuşdu, hamısı da İslamın şöhrəti idi: birinci Rum üzərində qələbə, ikincisi Babək üzərində qələbə, üçüncüsü təbəristanlı Məzyər üzərində qələbə".

Doğrudan da, Azərbaycan xürrəmiləri üzərindəki qələbə Xilafətə çox baha başa gəldi. 20 ildən artıq müddət ərzində babəkilər Xilafətin 225 min döyüşçüsünü və xeyli sərkərdəsini məhv etmişdilər. Xilafət tarixində baş verən dini-siyasi çıxışlardan ən əzəmətlisi olan, ərəb üsul-idarəsinə qarşı xalq azadlıq müharibəsi səviyyəsində ucalan bu hərəkət əl-Məsudin dili ilə desək "az qala Abbasilər dövlətini məhv edəcəkdə".

Xürrəmilər hərəkətinin sonrakı çıxışlara təsiri və tarixi əhəmiyyəti. Azərbaycanlıların yadelli istismarçılara qarşı qüdrətli çıxışına çevrilmiş xürrəmilər - babəkilər hərəkəti Xilafətin məzlum xalqlarla qarşılıqlı münasibətlərini kəskinləşdirdi, ərəb imperiyasının parçalanma prosesini sürətləndirdi.

Babəkin xürrəmi ardıcılları IX yüzilin sonunadək Xilafətə qarşı çevrilmiş bütün yeni çıxışlarda iştirak etdilər. X əsrdə onların bir çoxu ismaililərə qoşuldular. Təsadüfi deyil ki, xürrəmilərin fəaliyyət göstərdiyi bölgələr sonralar batinilərin istinadgahına çevrildi.

838-839-cu ildə xürrəmilərin məğlubiyyətindən az sonra Təbəristanda Karin sülaləsindən olan axırıncı əmir Məzyərin rəhbərlik etdiyi üsyan başlandı. İsbahbez (spahbed) titulu almış bu şəxs hələ 825-826-cı ildə xəlifə əl-Məmun tərəfindən Təbəristan, Ruyan və Dunbavəndin hakimi təyin edilmişdi.

Təəssübkeş ərəb müəlliflərinin "kafir və satqın" kimi xarakterizə etdikləri Məzyərin başçılıq etdiyi bu üsyan da babəki şüarları altında davam etmiş, ərəb hakimiyyətinə qarşı çevrilmişdi.

Xilafət üçün böyük təhlükəyə çevrilmiş bu üsyan 840-cı ilin avqustunda Xorasan hakimi Abdullah ibn Tahir tərəfindən yatırıldı. Məzyər əsir alınıb, Samirə

şəhərinə göndərildi. Çağdaş müəlliflərin məlumatına görə, o, burada xəlifə tərəfindən mühakimə edilib, həbsə alınmış Afşinlə üzləşdirildikdən sonra döyə-döyə öldürüldü.

838-839-cu ildə Afşinin qohumu, onun öz yerinə Azərbaycan hakimi təyin etdiyi Minkicəvr əl-Fərqani də mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdı. Mənbələrdə (ət-Təbəri və əl-Yəqubi) üsyanın gedişi haqqında olan müxtəlif məlumatlara baxmayaraq, çıxışın məqsədi aydın idi: Xilafətdən ayrılmaq, öz hakimiyyətini qurmaq.

Əvvəlki çıxışlar kimi, bu üsyan da yatırıldı. Xəlifə sərkərdəsi Böyük (əl-Kəbir) Buğanın başçılıq etdiyi qoşunlara qarşı aparılan ağır döyüşlərdən sonra Minkicəvr 840/41-ci ildə məğlub edilib, Samirəyə göndərildi.

Xürrəm-babəkilərin Azərbaycandakı çıxışı Xilafətin Qafqaz vilayətlərində yerli feodalların güclənməsi üçün zəmin yaratdı, Xilafətin ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanmasını müəyyənləşdirən əsas siyasi qüvvələrdən biri oldu. Abbasilər dövlətinin əsaslarını sarsıtmış məhz bu üsyandan sonra mərkəzi hakimiyyətdə yaranmış çətinliklərdən istifadə edən yerli hakimlər müstəqillik qazanmağa çalışdılar.

Dövrün ən iri çıxışlarından olan xürrəmi-babəkilər hərəkatının uğursuzluğuna baxmayaraq, o xalqların hafizəsində dərin izlər qoymuş, Xilafətin sonrakı siyasi hadisələrinin əsaslı dəyişməsinə şərait yaratmış, yerli hakimlərin separatçı meyillərini gücləndirmişdi. Xürrəmilərin və Babəkin təliminin izlərinə daha sonrakı tarixi dövrdə - XV əsrdə təsadüf edilir. Səfəvilər sülaləsinin banilərindən biri olan Şeyx Heydər üsyan zamanı "Babək Xürrəminin dini qanunları"nı da təbliğ edirdi.

NƏTİCƏ

VII əsrin əvvəllərində Azərbaycan şimaldan gələn xəzərlərin, ortalarına yaxın isə cənubdan gələn ərəblərin hücumlarına məruz qalırdı. Ölkəmizin və xalqımızın taleyində həlledici dəyişikliklərə səbəb olan bu hücumlar, nəhayət, Albaniyanın dövlət müstəqilliyinə son qoyulması, tarixi Azərbaycan torpaqlarının geniş ərazili yeni imperiyanın - Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması ilə nəticələndi.

Azərbaycanın vahid dövlət tərkibində olması ölkənin ayrı-ayrı vilayətlərinin iqtisadi və mədəni yaxınlaşmasını təmin etdi.

Ərəb işğalı Azərbaycanın sonrakı min ildən çox bir dövrdə siyasi, iqtisadi, ideoloji və mənəvi inkişafını təmin etdi. Bu dövrdə formalaşmış iqtisadi, ictimai və torpaq münasibətləri demək olar ki, dəyişməz şəkildə müasir dövrə qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdı.

Ərəb işğalından sonrakı dövrdə Azərbaycan əhalisi islamı qəbul etməyə başladı. Lakin yeni dini ideologiyanın Azərbaycanın cənub, xüsusilə Şimal hissəsində qərarlaşması X yüzildə də davam edən, uzun çəkən bir proses oldu.

Xilafətin işğal etdiyi ölkələr, o cümlədən Azərbaycan islamaşdıqca yeni din bu ölkələrin xalqlarını ideoloji cəhətdən birləşdirən böyük qüvvəyə çevrildi. İslamın geniş vüsəti ilə əlaqədar bu dini qəbul etmiş bütün xalqlar kimi, ümumi "müsəlman məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da, xüsusilə IX-X əsrlərdə tərəqqi, X-XII əsrlərdə çiçəklənmə dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak etdilər.

Feodalizmin inkişafı və ərəb zülmünün artması ilə VII əsrin sonu-VIII əsrin əvvəllərində kəskinləşən ictimai mübarizə Azərbaycan ərazisində də müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda müxtəlif ictimai-siyasi cərəyanlar meydana gəldi. Bu cərəyanlardan biri olan xürrəmi hərəkatı daha da genişlənərək xalqın milli-azadlıq mübarizəsində mayaka çevrildi.

VIII əsrin ortalarına yaxın daha da artaraq bütün Xilafət vilayətlərini bürüyən və mərkəzi hakimiyyətə qarşı yönəldilən dini-siyasi hərəkat Azərbaycanda yerli ərəb üsuli-idarəsini hədəf etdi. Dövrün bütün çıxışları kimi dini zəmində təşəkkül tapan bu mübarizə siyasi mahiyyət kəsb edərək, xüsusilə Babək Xürrəminin rəhbərliyi dövründən ərəb əsarətinə və feodal istismarına qarşı yönəldilmiş qüdrətli ümumxalq hərəkatına, sözün əsil mənasında, azadlıq müharibəsinə çevrildi. Bu hərəkat, tabeliyində olan xalqlarla Xilafətin qarşılıqlı münasibətlərini kəskinləşdirdi, ərəb imperiyasının parçalanma prosesini sürətləndirdi.

Babəkin başçılığı ilə Xilafətə qarşı aparılmış azadlıq müharibəsi tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir. Babək üç qitədə yerləşən böyük bir dövlətlə 20 illik savaşa düşmənin 225 mindən çox əsgərini və çoxlu ərəb sarkərdəsini məhv etmişdi. Bu itkilər Xilafəti dərinlən sarsıdaraq zəiflətməmişdi. Babəkin apardığı savaş IX əsrin II yarısında Azərbaycan torpaqlarının Xilafətin əsarəti altından qurtulması üçün bir zəmin hazırlamış və siyasi oyanışımıza təkan vermişdi.

Azərbaycanın vahid dövlət tərkibində olması ölkənin ayrı-ayrı vilayətlərinin iqtisadi və mədəni yaxınlaşmasını təmin edir.

İslam dininin qəbul edilməsi xalqımızın digər müsəlman xalqları ilə yaxınlaşmasını təmin etdi, azərbaycanlılar möhtəşəm islam mədəniyyətinin yaranmasına öz töhfələrini verdilər. Ölkənin vahid dövlətin tərkibində olması, qısa müddətə olaraq xarici hücumlara son qoyulması Azərbaycanın təsərrüfat həyatının və mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynadı.

